

Humaniora Humana

DISSERTATIONES
LITTERARUM ET
CONTEMPLATIONIS
COMPARATIVAE
UNIVERSITATIS
TARTUENSIS

12

MART VELSKER

Lõunaeesti kirjandusloo
kirjutamise võimalusi

DISSERTATIONES LITTERARUM ET CONTEMPLATIONIS COMPARATIVAE
UNIVERSITATIS TARTUENSIS

12

DISSERTATIONES LITTERARUM ET CONTEMPLATIONIS COMPARATIVAE
UNIVERSITATIS TARTUENSIS

12

MART VELSKER

Lõunaeesti kirjandusloo kirjutamise võimalusi

Väitekiri on lubatud kaitsmisele filosoofiadoktori kraadi taotlemiseks Tartu Ülikooli kultuuriteaduste ja kunstide instituudi nõukogu otsusega 19. märtsil 2014.

Juhendaja: prof Arne Merilai

Oponendid: prof dr Cornelius Hasselblatt (Groningeni Ülikool)
dr Tiit Hennoste (Tartu Ülikool)

Kaitsmise koht: Tartu Ülikooli senati saal

Kaitsmise aeg: 28. mai 2014

Töö kirjutamist on toetanud sihtfinantseeritav teadusteema „Maailmakirjandus eesti kultuuris. Eesti kirjandus maailmakirjanduses (ajalooline ja kaasaegne paradigma)“ (SF0180040s07) ning institutsionaalse uurimistoetuse projekt „Eesti kirjandus võrdleva kirjandusuurimise paradigmas“ (IUT20-1).

ISSN 1406–913X

ISBN 978–9949–32–539–9 (trükis)

ISBN 978–9949–32–540–5 (pdf)

Autoriõigus Mart Velsker, 2014

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

EESSÕNA

Lõunaesti kirjanduse vastu hakkasin tõsisemalt huvi tundma 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses, kui õppisin Tartu Ülikoolis. Tugeva tõuke andsid selleks noore õppejõu Karl Pajusalu juhtimisel tehtud murdekogumisretked Mulgimaale ja Võrumaale, kus jäin kaasas käima veel aastateks pärast õpingute lõppemist. Olen Tartus kasvanud, kuid mingit Tartust lõuna poole ulatuvat perekondlikku tausta mul pole – jälgisin huviga võru liikumise esiletõusu ja lugesin ilmuvat kirjandust, kuid seda siiski kõrvaltvaataja ja koguja pilguga. 1990. aastatel kirjutasin paar lühemat teksti lõunaesti kirjanduse teemadel, seejärel jäi teema sinnapaika ja tõusis uuesti päevakorda alles kümnepäev aastat hiljem. Teema juurde tagasi jõudmine ja väitekirja kirjutamine võtsid tõepoolest tublisti aega. Vahepealsel ajal süvenesin muuhulgas kirjandusloo kirjutamise probleemidesse, hariva kogemuse sain eriti siis, kui Luule Epneri heal juhtimisel kirjutati „Eesti kirjanduslugu” (2001) ja minagi pidin ühena autoritest läbi mõtlema, kuidas seda tuleks teha. Väitekirja „Lõunaesti kirjandusloo kirjutamise võimalusi” ühendab kahte huvisuunda, seda ühenduspunkti olen puudutanud mitmes tekstis, mis on valminud viimase kümnekonna aasta jooksul, osa neist on kaasatud ka käesolevasse töösse.

Olen tänulik kõigile, kes ootasid kannatlikult mu väitekirja valmimist. Eri-line tänu kuulub kahtlemata mu elukaaslasele Evale, kes on pidanud jälgima kõiki teemade juurde jõudmisi, nende vahetamisi ning ka kirjutamisprotsessi, lisaks sellele on Eva aidanud mul teksti toimetada. Ema ja isa on mind läbi aegade igati toetanud, Karl Pajusalu on teemavalikut inspireerinud, juhendajad Karl Muru ja Arne Merilai on pakkunud kollegiaalset tuge, Ragna Jõesaar on andnud lahkesti tehnilist abi, Ene-Reet Soovik on aidanud mind tõlgetega, head nõu olen saanud Võru Instituudi ja Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse inimestelt, Ain Kaalep ja Kauksi Ülle on kirjutanud palju tekste, mida ma olen saanud uurida – kõikidele suur tänu. Tänuvõlg sellega ei lõpe: tänan teisi kolleege, artiklite toimetajaid, juhendatavaid, kes jõudsid silmapaistvate tulemusteni mõnigi kord enne mind, tänan oma kasse ja kasside hoidjaid, Karlova linnajaos elanud ja elavaid inimesi, tähtaegade pakkujaid, tegevusele mõtte andjaid – ning veel paljusid teisi, keda siin nimetada ei jõua.

Tartus 11. märtsil 2014

SISUKORD

ARTIKLITE LOEND.....	8
1. SISSEJUHATUS.....	9
1.1. Töö teema ja eesmärk.....	9
1.2. Töö ülesehitus.....	10
2. AJALOOALANE MÕTLEMINE JA KIRJANDUSLOOD.....	11
2.1. Varasemad ajalood ja kirjanduslood.....	11
2.2. Muutused ajalooalases ja kirjandusloolises mõtlemises alates 1960. aastatest.....	13
2.3. Eesti ajalooline ja kirjanduslooline mõte.....	18
2.4. Vahekokkuvõtteid ja küsimusi.....	22
3. LÕUNA-EESTI JA LÕUNAEESTI KIRJANDUS.....	24
3.1. Lõuna-Eesti ja lõunaeesti piiritlemine.....	24
3.2. Väikesed kirjandused, vähemuskirjandused ja lõunaeesti kirjanduse mõiste.....	32
3.3. Vahekokkuvõtteid ja küsimusi.....	44
4. LÕUNAEESTI KIRJANDUSLOOD: KÄIBIVAD JA VÕIMALIKUD LAHENDUSED.....	47
4.1. Lõunaeesti kirjanduse uurimine ja senised kirjandusloolised käsitlused.....	47
4.2. Lõunaeesti kirjandus ajaloo ja kirjandusloo jutustajana.....	55
4.3. Kontekstuaalsus ja immanentsus lõunaeesti kirjandusloo käsitlemisel. Kontekstualiseeriva kirjandusloo võimalusi ja probleeme.....	59
4.4. Kuidas kirjutada lõunaeesti kirjanduslugu?.....	66
5. KOKKUVÕTE.....	70
KIRJANDUS.....	75
ARTIKLID.....	85
SUMMARY.....	189
ELULOOKIRJELDUS.....	201

ARTIKLITE LOEND

- I. Velsker, Mart 2014. Lõunaeesti kirjanduslugu kahe lugemiku sees ja vahel. Keel ja Kirjandus 5, 329–347 (ilmumas).
- II. Velsker, Mart 2013. Kolm vaadet lõunaeesti kirjandusele. – Looming 11, 1542–1554.
- III. Velsker, Mart 2008b. *Haukamaa laulu'* ja võru kirjanduslugu. – Ain Kaalep 80. Konverentsikogumik. Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat XXXII (2006). Toim. Katrin Raid, Ene-Reet Soovik. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 6–12.
- IV. Velsker, Mart 2012. Palanumäe lugu ja keele lugu. – Keel ja Kirjandus 4, 261–269.
- V. Velsker, Mart 2006a. Milline on kirjanduse osakaal võru kultuuriloos? – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat V. 2005. Toim. Mari Mets. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 71–77.
- VI. Velsker, Mart 2008a. Eesti ja lõunaeesti luuleloo seostest. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat VII. 2007. Toim. Triin Iva, Mari Mets. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 174–184.
- VII. Velsker, Mart 2010a. Karlova kirjanduse põhijooned. – Keel ja Kirjandus 1, 1–16.

I. SISSEJUHATUS

I.1. Töö teema ja eesmärk

Väitekirja eesmärk on uurida, kuidas on lõunaeesti kultuuri ja eriti kirjanduse ajalugu käsitletud ning mis põhimõtetest lähtudes oleks otstarbekas edaspidi kirjutada lõunaeesti kirjanduslugu. Samuti on eesmärgiks fikseerida neid probleeme, mis kirjandusloolises lähenemises tekivad, ning pakkuda võimaluse korral lahendusi. Õigupoolest peaks olema küsitav seegi, kas lõunaeesti kirjandus on üldse olemas ning kas selline kirjanduslugu on mõttekas, kuid teema valik seab varjatud eelduse, et küsimustele vastatakse jaatavalt. Samas on ilmne, et ka mõttekuse üle tuleb aru pidada ning mõned kirjanduslooga tegelemise võimalused on konstruktiivsemad kui teised. Antud juhul tekib objekti valikust sõltuvalt hulk spetsiifilisi küsimusi, mis vajavad lähemat käsitlemist.

Probleemid algavad juba lõunaeesti kirjanduse mõiste piiritlemisest. Uurijate seas näib valitsevat konsensus, et fikseeritavate piirjoontega lõunaeestiline kirjanduskooslus on (eesti kirjanduse taustal) eristatav ning sellel on ka minevikku ulatuv mõde. Neid piirjooni nähakse samas erineval viisil ning vastavalt sellele varieerub mõistekasutus, sageli räägitakse viimaste aastakümnete käsitluses näiteks võru kirjandusest.¹ Ühelt poolt ei tohiks anda apriorset eelistust ühelegi määratlusvõimalusele, sest neidki peab eelnevalt uurima, teisest küljest on aga mingite üldistavate sõnade kasutamine paratamatu ning konkreetne sõnakasutus annab eelistuse konkreetsele mõistemahule. Selle töö pealkirjas on kasutatud sõnapaari „lõunaeesti kirjandus”, mis viitab keelekesksele lähenemisele, kuid avatuks tuleks jätta ka muud võimalused – käesoleva töö üheks ülesandeks on kõikide erinevate võimaluste teadvustamine. Sõnavalikus ilmnev keelekesksus tähendab siin eeldust, et Lõuna-Eestis kõneldav keelekuju eristub naaberkeeltest ning hakkab looma põhja omakeelsele kirjandusele.

Samasugust terminoloogiat leiab ka mujal, näiteks on Tartu Ülikooli õppekavades alates 2001. aastast ained „Sissejuhatus lõunaeesti kirjandusse” ja „Kaasaegne lõunaeesti kirjandus” (T. Iva 2011: 211). Tihti on räägitud ka „lõunaestikeelsest kirjandusest”, seda sõnakuju kasutati eelistatult riikliku programmi „Lõunaeesti keel ja kultuur” tekstis (Riiklik programm...). Mõnikord on „lõunaeestile” pakutud vasteks ka teisi sõnu, neist kõige elujõulisem on olnud „uandi” (ka „oandi” või „oandi-sakala”), mida on soovitanud Ain Kaalep (Kaalep 1997: 384). Ometigi pole keelekeskne lahendus mitte ühemõtteline ja ega ka ainuvõimalik. Mõiste ja sõnakasutusega seotud probleeme käsitleten lähemalt alapeatükis 3.2 ning neid on puudutatud ka I ja II artiklis. Etteruttavalt olgu tõdetud, et keelekeskse lähenemise kõrval on teine kaalukam võimalus kohakeskne lähenemine, sellisel juhul oleks õigem kasutada vormi „Lõuna-Eesti”. Lõunaeesti kirjandust on mõnevõrra uuritud ning on tehtud ka mõningaid

¹ Kasutusel on sõnakujud „võru” ja „võro” ning samamoodi ka „setu” ja „seto”. Väitekirjas olen eelistanud u-lõpulisi vorme, mis on eesti keeles ootuspärasemad, sest järgsilbi „o” pole eesti keeles tavaline. Sellest kasutusviisist ei tohiks järeldada, et ma vorme „võro” ja „seto” eesti keeles rangelt välistaks, liiatigi on need kohalikus keeles eelistatud vormid.

katseid selle kirjanduslooliseks läbikirjutamiseks, varasemast järgust selles tegevuses annab ülevaate I artikkel, uurimisvaldkonna hetkeseisu käsitlen veel lisaks alapeatükis 4.1. Neist töödest hoolimata pole seni ilmunud ühtki raamatumahulist ülevaadet ning ka lühemaid tekste on suhteliselt vähe võrreldes eesti kirjanduse ajaloo läbikirjutustega, rääkimata siis laiemast kontekstist.

Lõunaeesti kirjandus ning ajaloolise kallakuga lõunaeesti kirjanduse käsitlused on väitekirja esimeseks suuremaks teemaringiks, teiseks teemakontsentriks on kirjandusloo kirjutamise põhimõtted ning eriti need kirjandusloolised kontseptsioonid, mida pole veel lõunaeesti kirjanduse puhul rakendatud, kuid mis oleksid võimalikud. Kirjandusloo kirjutamise traditsioonid, teoreetilised võimalused ja metodoloogilised lähtekohad on lähema vaatluse all kokkuvõtva ülevaateartikli 2. osas, käsitluse metodoloogiliseks aluseks on muuhulgas David Perkinsi raamat „Kas kirjandusajalugu on võimalik?” („Is Literary History Possible?”; 1992), mida tutvustan lähemalt alapeatükis 2.2. Sellesse lähenemisviisi olen sünteesinud ka teiste autorite vaatekohti ning need on omakorda järgmistes peatükkides seotud lõunaeesti kirjanduse problemaatikaga. Tähelepanu peaks pöörama eriti neile töödele, mis on kirjutatud väitekirjaga samal või ligilähedasel teemal. Mõne mööndusega võib aga väita, et töid, kus kirjandusloolise üle mõtlemine ja lõunaeesti kirjandus analoogilisel viisil kokku saaksid, seni pole. Osaliselt haakuvad teemaga siiski mõned kirjanduse ajalugu või selle lühemaid lõike kontseptualiseerivad artiklid, mis on tähelepanelikud lokaalsete erijoonte ja keelekasutuse suhtes, nendele on jooksvalt viidatud töö erinevates osades.

I.2. Töö ülesehitus

Töö sisuline osa koosneb kokkuvõtvast ülevaateartiklist, seitsmest publikatsioonist ning kokkuvõttest, ülevaateartikkel koosneb omakorda viiest osast. Käesoleva sissejuhatus järel, teises osas annan lühikese ülevaate ajalookirjutuse lähtealustest ja tõlgendustest, pöörates eriti tähelepanu kirjandusajalugudele. Kolmandas osas tegelen Lõuna-Eesti ning lõunaeesti kirjanduse piiritlemise küsimustega ning asjakohase konteksti tutvustamisega. Neljandas osas seon kirjandusloolisi taustu lõunaeesti kirjanduse määratlustega ning käsitlen teema tuumset osa – neid võimalusi, mida ajaloolise käsitluse esitamiseks on kasutatud ning neid, mida oleks põhjust kasutada. Ühtlasi on selles peatükis lähemalt juttu töö põhiosas leiduvate artiklite sisust, viiteid neile leiab ka eelnevast tekstist. Sissejuhatavalt võib tõdeda, et seitse publikatsiooni valgustavad teemat nelja erineva nurga alt: I ja II artikkel annavad ülevaate lõunaeesti kirjanduse käsitlustest 20. sajandil; III ja IV artikkel analüüsivad seda, kuidas kirjanikud esitavad kultuuriloolist ainet ilukirjanduslike tekstide sees ning kuidas need tekstid hakkavad omakorda mängima kirjandusloos võtmerolli; V ja VI artikkel uurivad lõunaeesti kirjandusloo suhteid teiste „lugudega”; VII artikkel „Karlova kirjanduse põhijooned” pakub kohakeskse kirjandusülevaate üht kitsalt piiritletud näidet, mis võiks toimida ühtlasi jutustamisvõimaluste läbikatsumisena praktikas.

2. AJALOOALANE MÕTLEMINE JA KIRJANDUSLOOD

2.1. Varasemad ajalood ja kirjanduslood

Ajalooline mõtteviis hakkab välja kujunema valgustusajastu ja romantismi piirimail ning pääseb 19. sajandil teaduslikus mõtlemises võtmepositsioonile. Diakroonilise perspektiivi tähtsustamine puudutab kõiki kujunemisejärgus olevaid humanitaarteadusi, kuid kirjanduse käsitlemisel saab see erilise rolli. Nendel tendentsidel on mitmeid põhjusi, aga kindlasti on muuhulgas oluline, et ajalooline mõtlemine tavatseb end enamasti esitada narratiivse jutustamise kaudu ning selline jutustamisviis kerkib esile koos rahvuskeskse kultuurimudeli esiletõusuga. Rahvust hakatakse „jutustama” – nii ongi vaadeldud rahvusi kui narratiivseid kogukondi, kus tegeletakse aktiivselt „mälotööga” (Tamm 2012: 52). Sageli esimeseks kirjanduse ajaloo kirjutajaks peetav saksa autor Georg Gottfried Gervinus lasi käibele rahvuskirjanduse mõiste ja tema jaoks oli enesestmõistetav, et rahvuse poliitiline ajalugu ja kirjandusajalugu kuuluvad kokku (Saariluoma 1997: 1889). Kirjanduslugude seos identiteediloomega on vaid üks aspekt teiste seas, kuid see on oluline käesoleva töö teema seisukohalt ning see on kindlasti tüüpiline 19. sajandi kirjanduslugudes. Asjakohaste ülevaadete kirjutajate rõhuasetused vahelduvad, kuid näib olevat vältimatu, et tollaste kirjanduslugude kirjeldamisel satuvad kesksete tunnuste sekka rahvuskesksus ja autorikesksus (nt Saariluoma 1997: 1889; Hennoste 2006a: 80) – autor on niisiis kirjanduslugude seisukohalt otsekui ehituskivi, mis määrab kirjandusloolise narratiivi struktuuri.

19. sajandi „suurte lugude” autoreina on näiteks veel esile tõstetud Hippolyte Taine'i, Francesco de Sanctist, Georg Brandest, George Saintsburyt jmt, mõne hinnangu kohaselt tipneb usaldus kirjanduse ajaloo kui narratiivi vastu 19. sajandi keskpaigas Heinrich Julian Schmidti saksa kirjanduse ajaloo käsitluses (Perkins 1992: 29–30). Narratiiv on siin vahend, mis annab näiliselt juhuslikule materjalile terviklikkuse ning võimaldab jutustatavat ainet rakendada erinevate ideede teenistusse. Ideed sageli erinevad, kuid tekkiv terviklikkuse kujutelm soodustab tendentse, mis näevad kirjandusloos sihipärast progressi või siis vähemalt seaduspärast liikumisskeemi. 19. sajandi ajalookirjutuses valitseb arusaam, et ajaloo avamises peitub võti reaalsuse ja tõe juurde ning tavatsetakse eristada lähtesituatsiooni, kust muutus johtub, lõppsituatsiooni, kus lähtesituatsioonist jõutakse tulemuseni ja mis algsest erineb kvalitatiivselt või hulga poolest. Ülesehituslike eelduste seas on samuti aines, mis neid muutusi läbi teeb ja muutumist käivitavad põhjused. (Russo 2005: 495) Perkinsi käsitluse kohaselt saab selliste narratiivsete kirjanduslugude süžeesid saab taandada kolmele põhilisele narratiivsele võimalusele: tõus, langus või tõus ja langus (1992: 39).

Progressiideed ning kirjandusteaduse, ühiskonnateaduste ning loodusteaduste seosed tugevnevad, kui romantismis välja kujunenud kirjanduslugude kirjutamise tavadele lisandub 19. sajandi keskpaigas positivistlik kirjandus-

käsitlus (Russo 2005: 495). On küll tõdetud, et positivism ei muuda varem välja kujunenud põhimõtteid (Saariluoma 1997: 1890), kuid see toob sisse ikkagi olulisi lisandusi mitmete uurijate (Hippolyte Taine'i jt) töödes, mis sunnivad otsima autori geeniuselise seletusi välisest ümbrusest, rahvuslikest ja ajale omastest tunnustest ning seovad kirjandust bioloogiliste või sotsiaalajalooliste mudelite ja meetoditega. Lisaks sageli rõhutatud romantismi ja positivismi sümbioosile tekib 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses muidki käsitlusviise, neist kõige otsesemalt ulatub kirjandusloo käsitlust kujundama kaasaegse hermeneutika eelkäija Wilhelm Dilthey tegevus. Dilthey lahkneb positivismist vaimuteaduste autonoomia rõhutajana (Tool 2009: 387), kirjandusajaloo seisukohalt on eriti tähtis tema käsitlus, mis nägi ajajärgudes ja ajavaimus „iseendasse kontsentreerunud struktuure” (Tool 2009: 401).

Tavaliselt rõhutatakse (nt Russo 2005: 497), et sellised 20. sajandi uued ja keskseks kujunenud kirjandusteaduse voolud nagu uskriitika või varane strukturalism (nt vene vormikoolkond) olid antihistoristlikud ning kirjandusloo teemadel teoretiseerimine kaotas oma akadeemilise tugevuse. Kuigi väitega tuleb üldjoontes nõustuda, peaks siiski märkama, et diakroonilisus ei kadunud kirjandusuurijate huviorbiidist mitte päriselt, ehkki pidi andma ruumi sünkroonilisele vaatenurgale. Vaateviis ajaloole muutus, seda muidugi sünkroonilise aspekti tähelepanelikumaks arvestamise läbi, aga mis vahest veelgi põhimõttelisem – ajaloolise muutumise tekkemehhanisme hakati seletama teisiti. 19. sajandi kirjanduslugudes on tüüpiline see, et otsitakse suuri tekstiväliseid põhjusi, mis protsessi käivitavad. Vene vormikoolkond, mis 20. sajandi esimesel poolel välja arenes, ei kahelnud kirjandusloolise lähenemise väärtustes, kuid väliste põhjuste ning lihtsustatud kausaalsuse otsimisest keelduti. Perkinsi väite kohaselt hakati vene formalismis otsima seaduspärasid ja mehhanisme, kuidas oleks võimalik ajaloolist arengut kirjeldada immanentsete tunnuste abil (Perkins 1992: 8). Mõned täpsustused on siingi asjakohased, olgu näiteks võetud Juri Tõnjanov, üks mõjukamaid kirjandusloo probleemidega tegelejad teoreetikuid 20. sajandi esimesest poolest. On ilmne, et ta otsib oma töödes kirjanduse seesmisi seaduspärasid, kuid mitte ainult seda – ta rõhutab, et kirjanduslikku „rida” peab uurima seoses teiste „ridadega” (1993: 148). Strukturalistlikule mõtteviisile omaselt eristab ta pidevalt elemente ning nende funktsioone, jälgib nii ühtede kui teiste muutumist ning pakub välja kirjandusliku evolutsiooni neljaetapilise mudeli, mis on rajatud „konstruktsiooniprintsiibi” esiletõusule, selle rakendamisele, levimisele ja automatiseerumisele (2006: 70). Tõnjanov annab ruumi ka juhustele, mis protsessi mõjutavad (2006: 70), ning leiab, et sünkroonia ja diakroonia vastandus on kaotanud oma põhimõttelise tähtsuse (Tõnjanov, Jakobson 2012: 52), kokkuvõtvalt võib siiski tõdeda, et tegemist on järjekordse lähenemisviisiga, mis otsib ajaloost kindlaid seaduspärasid, kujutab reeglistatud tsüklilist arengut ning näeb kirjandust ennekõike süsteemina. Sellisel juhul on ka ootuspärane, et Tõnjanovi jaoks on kirjandusliku evolutsiooni üheks keskseks mõisteks „süsteemide vahetumine” (*смена систем*) (1993: 139).

Uuskriitilistest arusaamadest välja kasvanud ning 20. sajandi üheks mõjukamaks teooriakäsitluseks saanud René Welleki ja Austin Warreni „Kirjandusteooria” (1948) pöörab kirjandusloole tõepoolest proportsionaalselt vähem tähelepanu kui teistele küsimustele. Alapeatükk „Kirjanduslugu” teose lõpuosas on kriitiline kõigi selliste lahenduste suhtes, mis püüavad allutada kirjandust ühiskonna ajaloole, bioloogilistele mudelitele või mingitele muudele välistele määrajatele, immanentsuse nõue on siin esitatud rõhukalt. Eesmärgiks seatakse kirjanduslugu, mis peaks rääkima „kirjanduse arengust kirjandusena” ning lisatakse: „Millegi ajalugu saab kirjutada üksnes muutuvale väärtuste süsteemile, ning see süsteem tuleb abstraherida ajaloost enesest” (Wellek, Warren 2010: 382). Väärtuste süsteemi peab antud juhul mõistma ka kui kirjandusprotsessi mõtestavat jõudu – sellelt pinnalt näib lähtuvat ka kriitika vene vormikoolkonna ajaloomudelite suhtes: neid tutvustatakse küll aktsepteerivalt, aga nenditakse, et pakutud arenguskeem ei selgita arengu suuna põhjusi, Welleki ja Warreni meelest neist „kiigelaua-skeemidest” ei piisa (2010: 384). Kuigi immanentsetele põhjustele rajatud kirjandusloo kirjutamise üleskutse kõlas 20. sajandi keskpaigas jõuliselt, siis suurejooneliste näideteni selles valdkonnas ikkagi ei jõutud. 19. sajandist pärit kontekstuaalseid seletusi ning kausaalseid skeeme kritiseeriti, kuid kirjandusteadusliku tegevuse raskuspunkt kaldus sünkroonsetesse uurin-gutesse – kuni olukord muutus uuesti 1960. ja 1970. aastatel.

2.2. Muutused ajalooalases ja kirjandusloolises mõtlemises alates 1960. aastatest

Sajandi teist poolt on tavatsetud kirjeldada kui postmodernistlikku kultuuri-situatsiooni, mis toob kaasa murrangu ka teoreetilises mõtlemises. Muutuste epitsentrina on vaadeldud poststrukuralistlikku hoovust, mille puhul on aga algusest peale ilmne, et tegemist pole homogeense ja ühemõttelise nähtusega. Siinse töö seisukohalt on oluline märgata, et pärast immanentsete ja sünkroonilise lähenemisega seotud mudelite domineerimist aktiveerub taas ajaloo (ning muuhulgas kirjandusajaloo) üle mõtlemine ning mõtlemises toimub ulatuslik „keeleline pööre” – ajalugude üle aru pidades kandub tähelepanu nüüd ajaloolt ajalookirjutusele (Tamm 2003: 128). Tähelepanu alla satuvad siin ajalookirjutuse erinevad võimalused, millest kirjanduslood on vaid üks osa – kindel on aga see, et ühelt poolt ulatuvad need teoretiseeringud mõjutama kirjanduslugude kirjutamist ja teiselt poolt on siin ka suundumusi, mis otseselt kasutavad kirjandusteadusest pärit mõistestikku. Ajaloofilosoofia üks kesksmaid autoreid Hayden White arendab 1970. aastatel välja oma teooria, lähtekoht on üldise pöörde taustal iseloomulik. White rõhutab tõdesid, mida tema arvates ajaloo-teooria kipub unustama: „/.../ nimelt, et ajalugu, mis on kõigi nende teadmiste aine, on ligipääsetav ainult keele vahendusel; et meie ajalookogemus on lahutamatu seotud meie diskursusega sellest /.../” (White 2003: 111). Ta pöörab tähelepanu ajaloolistele narratiividele, rõhutab nende ülesehituse sarnasust fiktsionaalse kirjanduse süžeestruktuuridega ja loob kirjandusteaduse

vahendeid abiks võttes teooria, mille kohaselt saab ajaloodiskursusi klassifitseerides toetuda troopide klassifikatsioonile, kus omakorda tõusevad esile neli keskset troopi: metafoor, metonüümia, sünekdohh ja iroonia (2003: 118). Kui White'i lähenemisviisis on mõnikord leitud strukturalistliku iseloomuga lihtsustamist ja ülekorrastamist, siis ajajärgu teine keskne ajaloo mõtestamist mõjutanud mõtleja Michel Foucault on pigem selgusest äralibisev ning oma meetodikat üha teisendav autor. Foucault' pöörab oma ajalooalastes uurimustes tähelepanu sellele, kuidas diskursused toimivad ja konstrueerivad oma objekte, muuhulgas tuleb esile nende seos võimumechanismidega. Tema ajalookäsitluses on rõhutatud teisenemine, katkelsus, pidevusetus, erinemine – mis tähendab ühtlasi seda, et ajalookirjutuse senised traditsioonilised sidususprintsipiidid (nt „epohh”, „kultuur”, „kirjandus”, „autor”) satuvad terava kriitika alla (Viik 2009: 768).

Siinne uurimus ei järgi otseselt ei White'i ega Foucault' teooriaid, kuid nende ja paljude teistegi samaaegsete autorite töödes on püstitatud küsimusi, millega hilisem kirjandusteadus ja ajalooteadus peab paratamatult silmitsi seisma. Kui varem käisid arutlused selle üle, kas kirjandusajaloo liikumise reegleid peaks otsima tekstide seest või kontekstist, siis nüüd saab küsitavaks see, kas kirjandusajaloolane saab endisel viisil mööda vaadata ajaloo keelelikultuurilise vahendatuse probleemist – küsitavaks saab, kas enam on võimalik eneserefleksioonist puutumatu „süütu” ajalookirjutus või mitte. Nende refleksioonide üks sõlmküsimusi on ajalugude (muuhulgas kirjanduslugude) valdav narratiivsus. Roland Barthes lõpetab oma artikli „Ajalooteaduse diskursus” kuulutusega: „/.../ narratiivne ajalugu sureb, sest ajaloo märk pole enam mitte niivõrd tegelikkus, kuivõrd arusaadavus” (Barthes 1998: 68). White on näidanud, kuidas narratiivsuse lammutajate (Roland Barthes, Julia Kristeva, Jacques Derrida jt) kõrval tegutsevad ka seesugused uurijad (Fredric Jameson, Paul Ricœur jt), kes peavad narratiivi millekski, mis käib vältimatult inimteadvuse juurde (White 2003: 124). Need lahknevused peegelduvad ka 20. sajandi teise poole kirjanduslugude kirjutamise praktikas: narratiivselt terviklike lugude jätkuva ilmumise kõrval levivad postmodernistlikule ajajärgule iseloomulikud kirjanduslood, kus narratiivset tervikkust teadlikult fragmenteeritakse, üheks silmatorkavaks näiteks on peetud 66 kaastöölise jõul valminud ja 1988. aastal ilmunud raamatut „Columbia Literary History of the United States” (Russo 2005: 498).

Poststrukturalism ja „keeleline pööre” toovad esile kultuuri ideoloogilisusega seotud probleemid ning need avalduvad uuemas kirjandusteaduses ühelt poolt ideoloogilisuse paratamatust kuulutatavate seisukohtadena (marksism, feminism jm), teiselt poolt aga ka võimumechanismide kriitiliste läbivalgustustena (Pierre Bourdieu teooria rakendused, postkolonialistlik kirjandusteadus jm) – tihti võivad need poolused esineda ka koos. Minu töö jaoks on vahetuks taustaks mitmed kirjandusloolised uurimused, mis defineerivad oma objekti varasemast teistmoodi ning keskenduvad sageli vähemustele. Sajandivahetusel on toimunud näiteks *queer*-teooria esiletõus, aga ka kohalike identiteetide

uuringud ning nende kirjandusloostamine – siin leiab ka taustu lõunaeesti kirjanduse käsitlemisele. Neid tendentse on põhjust mõtestada ka kultuuriajaloo üldise esiletõusu kontekstis, mis on toimunud alates 1970. aastatest ja mida on vaadeldud ka laiema „kultuurilise pöörde” osana (Burke 2011: 27). Kultuuriajalooline vaatepunkt ja selle uuenemine tähendab ka seda, et ajalugu, sotsiaalteadused, antropoloogia, etnoloogia, kunstiteadus jne on üksteisele lähenenud ning see võib tekitada küsimuse, kuidas distsipliin peaks ennast uues situatsioonis positsioneerima – nii nagu näiteks on see küsimus päevakorral teatriloo kirjutajatel (Epner 2013: 28). Kultuuriajaloo esiletõusuga seotult areneb alates 1980. aastatest välja uushistoristlik suund eesotsas Stephen Greenblattiga – see suund kirjanduse uurimises eksplitseerib küllap kõige vahetumalt üldist tagasi-pöördumist ajaloo juurde. On rõhutatud, et uushistorism ei tööta välja ühtset metodoloogiat, kuid paratamatult osutuvad eelkäijateks sellised äsjaste suurte „pööretega” seotud autorid (Foucault jt). Sel suunal tegutsevate uurijate üheks kõige ühendavamaks jooneks on peetud arusaamist, et sõnavara, keeled või diskursused toimivad kultuuriajaloo tugevate mõjude ja „kajadena” (Salkeld 2008: 69–70) – seega jätkub ühel või teisel viisil ajalookirjutuse keelelise külje teadvustamine.

Kirjandusega seotud tendentsidest ei tohiks unustada veel kahte olulist suunda, mis ei ole teooriamurrangute keskpunktiks, kuid ikkagi olulisteks lisaharudeks ning kirjandusajaloost rääkimise mõjutajateks – pean silmas kultuurisemiootika Tartu-Moskva koolkonda ja retseptiooniteooria Konstanzi koolkonda. Mõlemal juhul on ilmne see, et kirjandus pole hermeetiliselt suletud omaenda maailma, vaid avatud, kultuurisidus ning dialoogiline. Peter Burke integreerib ka Juri Lotmani tööd kultuuriajaloo tervikusse (Burke 2011: 65), metodoloogiliselt on siin tegemist varasema strukturalismi ja semiootika arenduse ja teisendusega. Lotmani töödes endis on näha muutust, mille läbi suureneb tähelepanu dünaamiliste kultuuriprotsesside vastu. Tema hilisemates kirjutistes süvenevad jooned, mille puhul on täheldatud lähenemist Mihhail Bahtini vaadetele ning liikumist postsrukturalismiga paralleelsetel radadel (Torop 1999: 399). Lotman kirjutab uurimusi, kus kirjandus- ja kultuurilugu on orgaaniliselt seotud, ja samas otsib mõtlemistegevuse reflekteerimisel sünkrooniliste ja diakrooniliste aspektide ühendamisvõimalusi. Üks selliseid näiteid on käsitlus semiosfäärist, mille ülesehitust nähakse ruumiliste suhete ja ajaliste protsesside ristumisena (Lotman 1999c: 33). Oluline küsimus, mille juurde Lotman korduvalt tagasi pöördub, on see, mismoodi vahelduvad ühelt poolt ennustatav ja seaduspärane ajaloo kulgemine ning teiselt poolt „risteed” ja plahvatuslikud protsessid, kus liikumine muutub prognoosimatuks, tekivad valikud ning ajalugu kaotab oma ühejoonelise voogavuse (vrd nt Lotman 1999a: 378; 1999b: 143; 2001: 17). Lotmani ühe eelkäija Tõnjanovi mudel andis võimaluse juhuse sekkumisele ajaloo protsessi, Lotmanil pole see aga kindlasti mitte enam tahaplaanile surutud võimalus, vaid uurimisprobleem, millele fokuseeritakse tähelepanu ja seejuures teadvustatakse ka käsitlusviiside lihtsustavat toimet pildile, mis avaneb ajaloo.

Konstanzi ülikooliga olid seotud kaks retseptsiooniteooria võtmekuju, Wolfgang Iser ja Hans Robert Jauss. Paistab nii, et hilisem retseptsiooniuurimus on sagedamini tagasi pöördunud Iseri fenomenoloogilise käsitlusviisi juurde, kuid samas kirjandusajaloo üle mõtlemist on inspireerinud tugevalt just Jaussi arusaamad kollektiivsest „ootushorisonist” ja selle dünaamikast.

Käesoleva väitekirja taustal olevate tööde seas on olulisel kohal David Perkinsi 1992. aastal ilmunud raamat „Kas kirjandusajalugu on võimalik?” („Is Literary History Possible?”). Teose pealkiri on inspireeritud Welleki ja Warreni „Kirjandusteoorias” esitatud küsimusest: „Kas kirjandusloo kirjutamine – see tähendab, millegi niisuguse kirjutamine, mis oleks ühtaegu nii kirjanduslik kui ka ajalooline – on üldse võimalik?” (Wellek, Warren 2010: 363). On ilmne, et Perkinsi vastus on Welleki ja Warreniga võrreldes skeptilisem, nii on ka arusaadav, miks Märt Väljataga on sellele osutanud seoses katsetega näidata kirjandusajaloo kui distsipliini võimatust (2010: 49). Kui aga raamatus tekki-vaid järeldusi veidi täpsemalt kokku võtta, siis peaks pigem nõustuma Clément Moisaniga, kes tõdeb, et Perkinsi meelet on kirjandusajalugu võimatu, sest ta on ajalooa seotud, kuid ta on samas hädavajalik, sest loob kirjanduse ja ajaloo vahelise suhte (Moisan 1993: 230). Seega pole kindlasti tegemist mitte kirjandusajaloo eitusega, vaid problematiseerimisega, liiatigi on Perkins ise enne ja pärast selle teose ilmumist kirjutanud kirjandusajaloolisi uurimusi ja ülevaateid, keskendudes eriti romantismiaja inglise ja ameerika kirjandusele. Praegu on ta Harvardi ülikooli emeriitprofessor.

Perkins ei tegele süvenenult ei murdekirjanduse ega kohalike identiteetidega (kuigi ta neid teemasid puudutab), minu jaoks tekkis haakumine tema tööga kahel põhjusel: esiteks – pealkirjas küsitud küsimus on minu probleemi-asetusega osalt analoogiline ning ka mulle tundub, et sellele ei pea vastama nii lihtsalt kui Welleki ja Warreni kirjanduslugu seda teeb; teiseks – Perkins esindab kirjandusajalooa tegelemisel tasakaalupunkti praktilise ja teoreetilise lähenemise vahel, aga samuti tasakaalupunkti klassikalise positivistliku alus- põhjaga käsitluse ja 20. sajandi lõpu „keelelist pööret” teadvustava kirjandus- looluse vahel. Perkinsi teos ilmus veerand sajandit tagasi ajal, mil traditsiooni- liste kirjanduslugude kritiseerimine postmodernistlikest vaatepunktidest oli laineharjal. Ta ei esinda kindlasti mitte selle kriitika radikaalset äärmust, püsi- des mõõdukal ja analüütilisel distantsil nii kaasaegsest tüüppaatosest kui ka 19. sajandi kirjandusloolaste teleoloogilisusest. Perkins leiab, et kirjandusaja- loolased võivad iseenesest jätkata samu toiminguid, mida on kasutanud nende eelkäijad, kuid nad ei saa seda teha enam nii, et nad ei reflekteeri oma tegevust (1992: 84).

Perkins eristab kahte peamist kirjandusajaloo vormi, narratiivset ja entsüklo- peedilist, ja näitab, et õigupoolest pole ka viimane mitte postmodernse ajajärgu leiutis, kuigi sel ajal hakati uuenenud kujul seda eelistama (1992: 20). Ühelt poolt toob ta välja entsüklopeedilise lahenduse eeliseid, neist peamine võiks olla see, et narratiivse vormi korral on lugejal kiusatus oletada, et sündmused toimusidki selles vormis, mida pakub diskursus – keegi aga ei kipu arvama, et

minevik toimus entsüklopeedilises vormis (1992: 54). Teisest küljest on ilmseid probleeme aga ka entsüklopeedilise vormiga, kus kirjanduse seletusi antakse tükeldatult, osade vahel tekivad kergesti vastuolud, vasturääkivused mõjuvad ebaadekvaatsusena – oma heterogeensemates variantides ei korrasta entsüklopeedilisuus enam minevikku ning Perkinsi meelest pole sel juhul enam tegemist kirjanduslooga – pealegi ei ole sellist teost huvitav lugeda (1992: 60).

Raamat „Kas kirjandusajalugu on võimalik?” vaatleb pärast sissejuhatavat peatükki eraldi narratiivset ja entsüklopeedilist struktuuri, varustades arutlust ka paljude näidetega konkreetsetest kirjanduslugudest. Seejärel pühendab autor tähelepanu kirjanduslikele liigitustele (autorid, voolud, perioodid jne), mis on kirjanduslugude ülesehituse aluseks, ning demonstreerib, kuidas tekkis 19. sajandi käsitlustes selline liigituslik mõiste nagu „inglise romantiline luule”. Ta leiab, et kirjandusloolaste klassifikatsioonid on määratud peamiselt kuue faktoriga: traditsioon, ideoloogilised huvid, kirjandusloo kirjutamise esteetilised nõuded, autorite ja nende kaasaegsete väited nende endi sarnasuste ja erinevuste kohta, sarnasused ja erinevused, mida ajaloolane märkab autorite ja/või tekstide võrdlusel – ja lõpuks institutsionaalsed põhjused, muuhulgas poliitiliste institutsioonide mõju. Viimast aspekti Perkins oma raamatus lähemalt ei analüüsi, kuid nendib selle olulisust. (1992: 69)

Pärast neid küsimusi pöörab Perkins raamatu teises pooles tähelepanu seletusmehhanismidele, mida kirjandusloolased kasutavad kirjanduslike muutuste kirjeldamisel – ühelt poolt katsutakse läbi ajaloolise kontekstualismi võimalused, teiselt poolt immanentse muutuse teooriad. Raamatu viimane peatükk arutleb kirjandusloo funktsioonide üle. Perkins osutab siin ka sellele, et regionide ja etniliste gruppide kirjanduslood täidavad samu ülesandeid, mis rahvuskirjanduste ajalood 19. sajandil, nad kinnitavad grupi kultuurilist väärtust ja identiteeti (1992: 181). Lõpparutluses leiab ta, et üks olulisemaid funktsioone on siiski see, et kirjanduslood võimaldavad mõista minevikku distantsilt ning aitavad tajuda mineviku teistsugusust (1992: 185).

1980. ja 1990. aastaid kirjandusloolises mõtlemises on iseloomustatud ka kui aega, mil purunevad illusioonid ja kirjanduslood paistavad välja surevat (vrd Rojola 1998: 260; Laak 2006b: 21). Pikemas perspektiivis tundub siiski, et küsimus pole mitte väljasuremises, vaid ühelt poolt on tegemist ajaloolase mõtlemise valulikuna mõjunud „ümberseadistusega”, teiselt poolt on see aeg, mil narratiivsetest kirjanduslugudest püütakse loobuda ja jõutakse selle taotlusega ka teatava äärmuseni. Hiljem on selgunud, et narratiivsed struktuurid ei taha siiski mitte ajalookirjutusest taanduda, kuigi nende olukord on keeruline, näiteks juba seetõttu, et arvuti- ja internetiajastu algamine tähendab ka kirjanduslugude kolimist uude vormi, mis soosib klassikalisest raamatu vormist rohkem entsüklopeedilisi struktuure. „Uue meedia” ja kirjandusloo ühendamisel on rõhutatud selliseid märksõnu nagu „digitaalsus”, „interaktiivsus” ja „hüpertekstuaalsus” (Laak 2006a: 224–226). Mismoodi uued tehnilised lahendused kirjanduslugude struktuuri suunama hakkavad, seda peaks näitama lähem tulevik.

2.3. Eesti ajalooline ja kirjanduslooline mõte

Lõunaeesti kirjandusloo kirjutamise katsetest tuleb juttu kokkuvõtva ülevaateartikli neljandas osas ning töö põhiosas leiduvates artiklites, eriti I artiklis. Vahetuks taustaks neile taotlustele on eesti ajaloolase mõtte areng ning eesti kirjanduslood. On ootuspärane, et eesti käsitlused hakkavad kujunema euroopaliku mõtlemise järeltuules ning need on seotud rahvusliku ärkamisega. Esimesed tekstid ajalookirjutuses, mis hiljem sobitatakse rahvusliku identiteedi ehitusse, on pärit 18. ja 19. sajandi vahetuse baltisaksa autoritelt, eestikeelne rahvuslik ajalookirjutus jõuab põhimõtteliste tulemusteni 1860. ja 1870. aastatel Carl Robert Jakobsoni ja Jakob Hurda töödes. Siit edasi 20. sajandisse edasi kanduv rahvusliku ärkamisaja ajalookontseptsioon rõhutab Eesti ajaloona just eestlaste ajalugu ning ajalookirjutuse pedagoogilisi funktsioone (vt Tamm 2012: 54–55), töötatakse välja Eesti ajaloo põhilised jutustamisviisid, seejuures on üks kesksemad neist see, mida Tamm nimetab „eestlaste suure vabadusvõitluse” narratiivseks mustriks (2012: 57). See rahvuskeskne ajaloo jutustamise tava rajaneb eestlaste võitlusel sakslaste vastu, kuid laiemas plaanis võiks siin tähele panna „oma” ja „võõra” teravat eristamist, mis on iseloomulik kirjanduslugudelegi.

Esimesed eesti kirjandusloo visandamise katsed tulid saksa ja soome keeles 19. sajandi keskpaigas Hans Dietrich Jürgensonilt ja A. E. Ahlqvistilt. Eestikeelne kirjanduslooline mõte hakkas arenema sajandi lõpus Juhan Kunderi, Villem Reimani jt kirjutistes, Tõnu Sander ja Karl August Hermann olid esimesed, kes vormistasid oma ülevaated kirjanduslugudeks. Neis töödes on näha ka rahvusnarratiivi väljakujundamise esimesed sammud. Tõhusama aluse edasisele kirjanduslugude traditsioonile rajab Mihkel Kampmaa (kuni 1936. aastani Kampmann), seda eriti oma raamatutega „Eesti vanem ilukirjandus” (1908) ja „Eesti kirjandusloo peajooned” I–IV (1912–1936), mis on positivistliku ja rahvuskeskse lähtekohaga tööd. Kampmaast inspireeritud kirjanduslugude kirjutamise traditsiooni 20. sajandil olen visandanud 1998. aastal ilmunud artiklis „Eesti kirjandus: taustad ja lugu” (Velsker 1998), kordan alljärgnevalt mõnd selle artikli väidet. Nüansseerituma pildi saab teemast Tiit Hennoste Vikerraures ilmuvast loengusarja „20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal” (1993–1997) kirjanduslugudele pühendatud osadest. Tundub, et edasise traditsiooni juures on siinkohal vaja rõhutada kolme aspekti. Esiteks – klassikaline positivistlik narratiivse kirjandusloo tüüp jääb domineerima pikaks ajaks ning selle juurde pööratakse tagasi ka pärast nõukogude marksistliku kirjanduskäsitluse sissetungi leevenemist, teisi uusi kirjandusteaduse suundi (strukturealism, uskriitika jmt) põimitakse kirjanduslugudes positivistliku lähenemisega, kuid seda siiski vähesel määral. Teiseks – domineerib voolukeskne käsitlus, kuigi väikeste variatsioonidega. Kolmandaks – rahvuslik mudel otsesemal või varjatumal kujul jätkub ja on väga elujõuline ka 20. sajandi teisel poolel. Paguluses ja Nõukogude Eestis võivad lahendused erineda, kuid eestikeskne vaateviis on mõlemal juhul olemas. Hennoste on 20.

sajandi esimese poole eesti kirjanduslugusid üldistades välja toonud seoses rahvuslusega „oma” ja „võõra” vastanduse, aga ka arusaama, et kirjandusvool on seda parem, mida rohkem on ta „oma”, ning üldiselt nähaksegi arengut laenuiselt oma suunas (Hennoste 2008: 80). Tundub nii, et teatavate reservatsioonidega võiks kirjeldatud arenguskeemi pidadagi keskseks rahvuslikuks narratiiviks eesti kirjanduslugudes. Rahvuskultuurilist kontseptsiooni toetab kirjanduse keelilise külje tähtsus (vt nt Hasselblatt 2008: 18), samas jäävad teised arutlusvõimalused ikkagi lahtiseks. Liina Lukas on tõdenud: „Eesti kirjanduslookirjutus pole seni kohaliku ladina- või saksakeelse kirjanduse vastu – vähemalt esteetilisest aspektist – huvi tundnud” (2008: 23). Kui maha arvata see huvitõus, mis Lukase tõhusal osalusel on baltisaksa kirjanduse uurimisel siiski viimase paarikümne aasta jooksul toimunud, siis on üldistus tõsi. Aga samamoodi on tõsi see, et kohalike allkeelte erinevustest vaadatakse eesti kirjanduslugudes enamasti mööda – või kui möödavaatamine pole võimalik, siis allutatakse see ikkagi eestikesksele tõlgendusele, mida ohustavaid tendentse (keelilisi hargnemisi, kohalikke identiteete jms) tõrjutakse. Seda teemat olen puudutanud ka I artiklis.

Täiendusi kirjanduslugude põhitraditsioonile sajandi jooksul siiski tuleb, suureneb kirjanduslugude konglomeraatsus ja lisandub erandeid. Käesolevas väitekirjas on asjakohane märgata selliseid erandeid, mis sihilikult astuvad kõrvale „suure” kirjanduse jutustamise teelt: memuaarse ja kirjandusloolise jutustamise põimingud (eriti Bernard Kangro töödes), apokriivalised kirjandusloolised narratiivid (nt Friedebert Tuglase „Kirjandusloolisi pisivesteid” (1969), Oskar Kruusi „Apokriiva lood” (1983)), 1980. aastate mõne noore uurija (Rein Kruus, Toomas Haug, Mart Orav jmt) demonstratiivne huvi „väikeste” faktide ja autorite vastu.

Selgemalt märgatavaid muutusi saabub nii eesti ajaloo teaduses kui ka kirjandusloolisse mõtlemisviisi 20. sajandi lõpukümnendil ja 21. sajandi alguses. Toimub rahvuskeskse ajalookäsitluse ametlik (taas)kehtestamine, kuid see pole siiski mitte mõtlemisviisi muutus, vaid millegi varem olemas olnu esiletulek ja „ametlikustamine”. Uusi tendentse saab vaadelda kahes grupis, mis on omavahel seotud. Esiteks – ajaloo filosoofilise mõtte areng ja kirjanduslooliste (enese)refleksioonide tõus. Teiseks – kirjandusloolised käsitlused, mis pakuvad võrreldes varasemaga teistsuguseid lähenemisi.

Ajaloo üle mõtlemine intensiivistub paralleelselt ajaloo teaduses ja kirjandusloolises. Sajandivahetusel kerkib esile rida nooremaid ajaloolasi (Marek Tamm, Linda Kaljundi, Anti Selart jt), kes hakkavad läbi valgustama seniseid jutustamisviise ja hoiakuid, üheks keskseks probleemiks saab rahvuskeskne historiograafia, mis on ühelt poolt leidnud poliitilise toetuse, aga teiselt poolt tekib poliitilise heakskiidu valguses ka kahtlusi teadustegevuse autonoomia osas. Kriitikute seisukoht on siin küllalt selge: „Ajaloolaste peamine ülesanne ei ole toetada rahvuslikke identiteete ja rikastada poliitilisi debatte” (Tamm 2012: 14). Need küsimused jõuavad „suure” ajaloo kirjutamisviise mõjutama kesk-aega käsitlevas „Eesti ajaloo” II köites (2012) ning tõusevad ajakirjandusliku

poleemika tulipunkti alates 2013. aasta algusest, mil köidet esitleti ning ilmus pikem intervjuu peatoimetaja Selartiga (Maiste 2013).

Oluline on aga minu meelest siinkohal välja tuua rõhutus, mille teeb haakuvalt „Eesti ajaloo” II köite retseptiooniga Peeter Torop, nimelt rõhutab ta vajadust eristada professionaalset praktikat ning „diskursiivset praktikat kui erinevate, akadeemiliste kui ka mitteakadeemiliste kirjutajate osalemist ajaloo uurimises ja identiteedikäsitluse loomises” (2013: 131). Toropi meelest oli „Eesti ajaloo” II osa tõepoolest eesti ajalookirjutuses samm edasi, kuid see pingestas ajalooga seotud identiteedidiskursust – ta leiab, et ajalugu peab tundma ja mõtestama ikkagi „kõigis võimalikes kultuurikeeltes, verbaalsetest audiovisuaalseteni” (2013: 133). Nende väidete valguses tuleks mõista ka äsjust tsitaati Marek Tammelt, kes räägib vaid ühest ajalookirjutuse võimalusest, ajaloo teaduslikust uurimisest.

Omalt kombel on teinud minevikutasandite eristuse Märt Väljataga (2013: 680–681): esiteks – vulgaarne arusaam ajaloost ehk vulgaarajalugu – intuiitvne, folkloorne käsitlus ajaloost; teiseks – ametlik ajalugu, mis on seotud muuhulgas siseriiklike tavade ja kooliõpetusega; kolmandaks – ajalooteadus, mis on samuti kooliõpetusega seotud; neljandaks – fiktsionaalne ajalugu, mis avaldub kirjan-duses, filmides ja meelelahutuses. Väljataga liigituse kõrvale saab pakkuda teistsuguseid, kuid tõsiasjaks jääb, et teadus pole siin tegevusväljal üksi. Käes-olevas peatükis pakutav ülevaade tegeleb kõige rohkem ajalooteaduse ning selle eneserefleksioonidega, mis ulatuvad küll mõjutama teisigi alasid, kuid eksis-terivad puhtamal kujul vaid ühes harus mineviku kujutamise mitmest võima-lusest – samas ei tohiks meelest minna ajalooga tegelemise võimaluste paljusus ning see, et ajaloo ja identiteedi vahelised seosed on siiski vältimatud.

Ajalooalaste küsimuste esiletõus on seotud ka teoreetiliste taustade tead-vustamisega, mis kajastub paljudes tutvustavates artiklites ning tõlketegEVuses. Nii näiteks algab 2003. aastal Michel Foucault’ tööde suurem eesti keelde tõlkimise laine raamatuga „Hullus ja arutus. Hullumeelsuse ajalugu klassikalisel ajastul”. Eesti keeles ilmub Peter Burke’i raamat „Mis on kultuuriajalugu?” (2011), Marek Tamm teeb sarja intervjuusid maailma tuntumate ajaloolastega, mis ilmuvad raamatus „Kuidas kirjutatakse ajalugu?” (2007), ajakirjanduses vahendatakse Hayden White’i, Roger Chartier’ jt tekste. Toodud näited ei tähenda mitte üksnes seda, et ilmub mitmesugust ajalookirjandust – ilmub ka ridamisi tekste, mis sunnivad mõtlema ajalookirjutuse printsiipide üle.

Hoogustub keskustelu kirjandusloolise teemadel, osalt seoses uute kir-janduslugude ilmumisega, osalt üldisemate arutlusküsimuste kaudu. Kirjandus-loolise mõtestusprotsessi jälgimisel ei teki nii selget põlvkondliku laine muljet nagu ajalooteaduses, kuid on märkimisväärne, et teoretiseerivate kalduvustega käsitlejaid siin jätkub (Rein Veidemann, Tiit Hennoste, Jaan Undusk, Märt Väljataga, Epp Annus, Aare Pilv jmt). Rahvusidentiteedi ja selle konstrueeri-mise küsimused kerkivad esile ka kirjanduskäsitlustes, eriti rahvuse, rahvuslike narratiivide ja kirjanduskaanoni seoste analüüsimise näol (nt Annus 2000a, 2000b). Taustaks võiks meenutada ka seda, et juba varem oli alanud rahvuslike

ajaloonarratiivide jäljetonistlik peegeldamine ilukirjanduses, see tendents tipnes Andrus Kivirähki proosasarjas „Ivan Orava mälestused ehk Minevik kui helesinised mäed” (1995), mis oli omas ajas kõige tuntum ajalookirjanduse paroodia.

Mahukamatest kirjanduslugudest ilmus pärast mitmekõitelist „Eesti kirjanduse ajalugu” (1965–1991) järgmisena „Eesti kirjanduslugu” (2001), autoriteks Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep ja Mart Velsker. Seegi raamat ei esinda mingit sisulist murrangut, kuigi siin on olulisi nihkeid – nõukoguliku ideoloogia survet enam pole, positivistlikku põhja on vähem, arutlevat lähenemist rohkem. Kollektiivse tööna on see haralise iseloomuga, kusjuures ühtse narratiivi taotlused pole siin enam nõnda selged kui mõnes varasemas ühistöö saaduses. Teisalt on aga sellist tüüpi suurte tööde tegemises paratamatut traditsioonilisust ja ka probleeme. „Eesti kirjandusloo” kriitikast on andnud ülevaate Maie Kalda (Kalda 2001) ja samuti Marin Laak oma doktoritöö sissejuhatavas osas (2006b: 25–28).

„Eesti kirjandusloo” kõrval ilmuvad mõned tööd, mis püüavad kirjandusloost rääkida kuidagi teisiti, näiteks piiritledes oma objekti kitsamalt. Ühe linnaosa kirjandusloo visandit pakub käesoleva töö VII artikkel. Kõige olulisem „väikese” kirjandusloo näide viimasest veerandsajandist on Hennoste loengute sari „Hüpped modernismi poole”, mis ilmus ajakirjas Vikerkaar aastatel 1993–1997 ning mis on sagedaseks inspireerijaks väitlustes kirjandusloolistel teemadel, seda näiteks ka uuel sajandil kaitstud doktoritöös (Laak 2006b: 26; M. Hinrikus 2011: 98–106). Kõnealusele sarjale on tulnud ajakirja Vikerkaar veergudel hiljem järg, mis vaatleb eesti kirjandusteaduse ajalugu. Hennoste (esimene) sari jutustab kirjandusajaloo läbi kindlakäelise kontseptuaalsusega, jälgides seda, kus ja kuidas tekivad eesti kirjanduses modernistlikud taotlused – selline jutustamisviis aga struktureerib tahes-tahtmata ringi need traditsioonilised ettekujutused, mis eesti kirjandusest on pikkade aastakümnete jooksul juurdunud. Hennoste roll kirjanduslugu puudutavate debattide algatamisel on näha ka teistmoodi, ta võtab 1990. aastatel ühena esimestest uues kirjandus-situatsioonis jutuks kirjandusliku kaanoni teema (Hennoste 1997) ning mõned aastad hiljem esitab tõlgenduse eesti kirjanduse enesekoloniseerimisest, mille üle hakatakse taas diskuteerima. Seda käsitlust pole küll välja arendatud suuremaks „looks”, kuid sisuliselt on siin uue loo põhijoonis olemas, kõige kompaktsemal juhul ühes lauses: „Eestlaste enesekoloniseerimine algab 18. sajandil vennastekoguduse liikumise kaudu, jõuab pöördekohani ärkamisajal ja kulminatsiooni nooreestlaste ajastul” (Hennoste 2003: 89).

Väikse loo suureks avalduseks saab „Eesti kirjandus paguluses XX sajandil” (2008), millel on teemapästituse poolest ka eelkäijaid, kuid mis pikaajase kollektiivse töö lõppsaadusena kujuneb pagulaskirjanduse käsitluste sarjas kõige mahukamaks ja laiahaardelisemaks. Kompositsioonilt järgib see teos traditsioonilisi kirjanduslugusid, aga on erinevate uurijahälte väljatoomisel veel haralisem kui enne seda ilmunud „Eesti kirjanduslugu”. Käesoleva töö seisukohalt võiks pagulaskirjanduse käsitlemine huvi pakkuda seetõttu, et

tegemist on kõige autonoomsema osaga eesti kirjandusest. Pagulaskirjanduse ajalugu on ainuke kaalukam allkirjanduslik kirjanduslugu, mis saavutab küllalt varakult – õieti veel enne minevikuks saamistki – eluõiguse. Kui eesti kirjanduslugudes on valdav tendents kujutada eesti kirjandust monoliitselt ühtsena, siis pagulaskirjanduse irdumine sellest tervikust on ikkagi kõige ilmsem. Pagulaskirjanduse uurimisega samaaegselt tekib uus laine ka baltisaksa kirjanduse uurimisel ning tekivad taotlused näha eesti ja baltisaksa kirjandust ühe kultuuriterviku osadena. Sellise terviku võimaluse üle on varem aeg-ajalt mõtiskletud, kuid kirjanduslugude kirjutamise praktika on olnud teistsugune, selgelt keelekeskne – ruumilisi seoseid on tavatsetud pidada teisejärgulisteks.

Uut hõlmavat baltisaksa (või ka balti) kirjanduslugu pole veel sündinud, kuid artiklimahus läbikirjutusi on mitmeid ning sisuliselt võiks üht perioodi kajastava põhjaliku kirjandusloona võtta ka Liina Lukase doktoritööd „Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918” (2006). Cornelius Hasselblatt on avaldanud saksa keeles mahuka „Eesti kirjanduse ajaloo” („Geschichte der estnischen Literatur” (2006)). Pilk „väljastpoolt” tõstab värskel kujul päevakorda eesti kirjanduse määratlemise küsimuse, mis Eestis tegutsevatel autoritel on enamasti läbi arutamata, sest traditsioonilised arusaamad võetakse automaatselt omaks. Hasselblatt ei taotle selles teoses balti ja eesti kirjanduse ühisajalugu, kuigi seos on talle hästi tuttav. Eesti kirjanduse mõistemahu üle arutamine viib loogiliselt keelelise eristusprintsibi rõhutamiseni, tähelepanu juhitakse ka Põhja- ja Lõuna-Eesti murretele ning murdekirjandusele, mille käsitlemisest iseseisva fenomenina on loobutud (2006: 3–4). Raamatu lõpuosast leiab siiski alapeatüki, mis käsitleb lõunaeeesti renessansi (2006: 746–748).

2.4. Vahekokkuvõtteid ja küsimusi

Valikuid ja rõhuasetusi on selles peatükis tehtud kahte sihti tähtsaks pidades: esiteks on tahetud markeerida kesksele traditsioonile iseloomulikke jooni, teiseks pidi säilitama ka tähelepanu nende tendentside suhtes, mis võiks haakuda lõunaeeetilise kirjandusloo spetsiifikaga. Keskne traditsioon sõltub ajaloolise mõtte arengust maailmas, aga jõuab päralt ikkagi läbi eesti kirjandustõlgenduse filtri, mis kergitab osasid aspekte esile ja tõrjub teisi tahaplaanile. Euroopas pikka aega mõjukas olnud positivistlike rahvuskesksete ajaloonarratiivide traditsioon on Eestis säilitanud oma juhtiva asendi kauem ning see suunab tahes-tahmata ka uute kirjanduslugude kirjutajate tegevust. Samas pole viimastel aastakümnetel see juhtpositsioon enam ühemõtteline ning antud juhul tuleks eriti tähele panna neid mõjujoooni, mis tulevad vähemusidentiteetide aktualiseerumisega ja „väikeste lugude” kaudu ning on näha ka nüüdisaegses Eestis. Intuiitiivne ajaloost kirjutaja (ehk siis Väljataga sõnakasutuse järgi vulgaarajaloo esindaja) allub traditsioonide inertsile rohkem, kuid see inerts on näha ikkagi kõigis ajalooa tegelemise sfäärides. Teaduslikke sihte taotleval autoril on kasulik oma tegevuse aluseid mõtestada, ehkki leiab erinevaid

hinnangud sellele, mil määral on teoreetilised seisukohad kirjandusloo kirjutamisel rakendatavad. Vastulausena Sirje Kiini seisukohtadele, kus kahetsetakse eesti kirjanduslugude metodoloogilist mahajäämust, kirjutab Märt Väljataga nii: „Esiteks mulle tundub, et kirjanduslugu võib hakkama saada ka ilma (eksplitsiitse) meetodita, kui meetodi all pidada silmas menetlust, mis on reeglite kaudu õpetatav. Teiseks, humanitaarteaduslik positivism on viimasel ajal omandanud teenimatult halva maine.” (Väljataga 2005: 64). Väidetega võib nõustuda või mitte, mõtlemist kirjanduslugude üle ei tohiks need välistada.

Räägitust võiksid jääda kõlama mõned sõlmküsimumused ja valikud, mille juurde hiljem tuleb tagasi pöörduda, aga teadmiseaga, et loend on avatud. Kirjandusloo peegeldaja peab kõigepealt valima, kas ta tahab seda peegeldust esitada mõnes fiktsionaalses vormis või mitte. Kui mitte, siis sõltub edasine konkreetsematest eesmärkidest ja sellest, kas kirjandusloolasel on teiste taotluste hulgas teaduslikke ambitsioone või mitte. Edasi peaks kirjandusloolane traditsioonide või ka teooriate valgusel otsustama:

- kas kirjanduslugu peaks olema narratiivne või entsüklopeediline;
- kas kirjandusloolise teksti „ehituskiviks” tuleks valida autor, tekst, kirjandusvool või mõni muu üksus;
- kas peaks kirjandusloos vältima mistahes ideologiseeritust või mitte;
- kas kirjanduslugu peaks tegelema antud kultuuris või grupis domineeriva identiteedi (rahvusliku vm) peegeldamisega või mitte;
- kas tahetakse kirjandusloos näha kindlat arenguskeemi või juhuslikkuse valitsemist;
- kas kirjanduse muutumise kirjeldamisel eelistatakse kontekstuaalsete või immanentse mõjude otsimist;
- kui tähtsustatakse kontekstuaalsust, siis kas olulisemad on kultuurilised, sotsiaalsed, materiaalsed, bioloogilised või mingid muud faktorid – või kas soovitakse kirjanduslugu esitada võrdlevalt mõne suurema, konteksti loova loo raames.

3. LÕUNA-EESTI JA LÕUNAEESTI KIRJANDUS

3.1. Lõuna-Eesti ja lõunaeesti piiritlemine

Lõunaeesti kirjandusest rääkimine eeldab, et leidub muuhulgas kirjandusväli-seid tingimusi, mis sellist rääkimisviisi toetavad. Nende tingimuste kirjelda-misel kohtub kirjandusteaduslik käsitlus selliste uurimisaladega nagu ajalugu, etnoloogia, keeleteadus, geograafia jmt. Lõuna-Eestit on võimalik jagada lõuna- ja põhjapoolseks osaks puhtformaalseltki, kuid otsida tuleks sisulisemaid põhjusi. Nende põhjuste seas mängib kaasa ka näiteks maastik ja looduslik eripära. Ma ei pea eriti tõenäoliseks, et need asjaolud oleksid avaldanud lõuna-eesti identiteedi ja kultuuri omanäolisusele määravat mõju, seetõttu neist siin alapeatükis pikemalt juttu ei tule. Samas on neid asju tähtsaks pidanud mõni varasem lõunaeesti kirjandusest kõneleja, sellepärast tulen järgmistes osades teema juurde tagasi, kuid siis pigem ideeloolist aspekti silmas pidades. Esialgu tunduvad Lõuna-Eesti kujunemisloos olevat olulisemad küsimused haldus-jaotus, keeleline situatsioon ning kohalike kultuuride erijooned. Kõik aspektid üheskoos võiksid anda esialgse aluse kollektiivse identiteedi kirjeldamiseks.

Kristlike vallutuste alguses 1200. aasta paiku kuulus suur osa praegusest Lõuna-Eestist Sakala ja Ugandi maakonda (vt nt Eesti ajalugu II 2012: 39). Vallutuste tagajärjel moodustus Euroopa jaoks uus territoorium, mis vastas enam-vähem praeguse Eesti ja Läti aladele ning mida hakati keskajal kutsuma Liivimaaks, hiljem on kasutusele läinud nimetus Vana-Liivimaa, et eristada seda uusaegsest haldusjaotusest (Eesti ajalugu II 2012: 11). Territooriumi ja tema nimetamise kujunemist on hiljem uuritud ka kultuurilise „leiutamise” vaatenurgast (Tamm 2009). Võimupiirid muutusid pärast neid sündmusi korduvalt, kuid neid muutusi üldistades on tõdetud, et alates 13. sajandist jagunes praegune Eesti lõuna- ja põhjapoolseteks aladeks ning kõigist muutustest hoolimata püsis see piir „üllatavalt ühel kohal läbi sajandite, liikudes Peipsi loode-nurgast umbes Tõstamaa kanti” (Pajusalu jt 2009: 67). Keskaegse riikliku korralduse Eesti ja Läti aladel purustas 1558. aastal alanud Vene-Liivimaa sõda. 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi alguses jäi Lõuna-Eesti aastakümneteks katoliik-liku Poola võimu alla. Selle perioodi mõju hilisemale kohalikule kultuurile on hinnatud väikeseks (Eesti ajalugu III 2013: 184). Rootsi võimu kehtestamise tagajärjel tekkisid Eestimaa ja Liivimaa kubermang, Liivimaa kindralkuberner asus ametisse aastal 1629 (Eesti ajalugu III 2013: 229). Seega oli Liivimaa tähendus selleks ajaks muutunud, see hakkas tähistama territooriumi praeguses Lõuna-Eestis ja Põhja-Lätis. See administratiivjaotus taastati pärast Põhjasõda, õigeusklik Setumaa oli kuulunud Vene võimupiirkonda juba varem ja jäi Vene-maa sisekubermangude valitsemise alla ka nüüd. Suurem maakonnapiiride muutmine kubermangude sees toimus 1783. aastal, siinse teema seisukohast on tähtis see, et Tartu maakonnast eraldati lõunapoolne osa ning rajati maakonna-keskus Võru. (Eesti ajalugu IV 2003: 64–66) See sündmus on Lõuna-Eesti kujunemisloos seisukohalt olulisem kui mitmed teised Vene tsaarivõimu ajal

toimunud hilisemad haldusmuutused – tekib üksus, mis saab hilisemas käibes nimeks Vana Võrumaa ja/või ajalooline Võrumaa (nt Ajaloolise...; Vana Võrumaa...) ning selles on nähtud ka olulist identiteeti loovat tervikut.

Uus haldusjaotus kehtestatakse koos Eesti Vabariigi tekkimisega, oluline on siin senise Liivimaa kubermangu kadumine ning Setu alade liitmine Eestiga (vt nt Eesti ajalugu VI 2005: 60–61). Nõukogude okupatsiooni saabumise järel eraldati 1944. aastal Eesti NSV territooriumist Petseri ja Irboska koos ümberkaudsete valdadega (Eesti ajalugu VI 2005: 261), seega jagati vanad Setumaa alad kahte ossa ning kahes osas on nad sisuliselt tänaseni. Pärast Eesti Vabariigi taastamist on tõusnud päevakorda kohalike elanike piiriületusprobleemid, 1996. aastal tehtud küsitluse kohaselt oli suurem osa kohalikest setudest praeguse piiri asukoha suhtes rahulolematud, Tartu rahu järgse piiri taastamist soovis pisut alla poolte küsitletutest (Jääts 1998: 94). Konkreetsed arvamused võivad muududa, kuid tundub, et olukorda 1990. aastatel ja praegu võib resümeerida samamoodi: piir tekitab rahulolematust, kuid sõjajärgsete piiride taastamise asjus on erinevaid seisukohti. Praeguse haldusjaotuse juures on üldiselt tavaks Lõuna-Eestina kirjeldada viit maakonda: Võru, Põlva, Valga, Tartu ja Viljandi maakonda. Ka Pärnu maakond ulatub küllalt kaugele lõunasse, aga seda määratletakse Lõuna-Eestina harvemini ning sel on kindlasti nii rahvakultuurilisi kui keelelisi põhjuseid.

Keeleajalooliselt räägitakse lõunaeesti keelest kui vanast läänemeresoome hõimukeelest (Pajusalu jt 2009: 63), mõnes käsitluses (nt Rätsep 2002) on seda ajaloolist nimetatud ka Ugala maamurdeks, alternatiivina on võimalik sõnapaar „ugala keel”. Sellise sõnakasutuse puhul on kohanimi Ugala üldistunud Lõuna-Eesti sünonüümiks, küllalt levinud on aga ka see, et Ugala tähistab Ugandi maakonda (Pae 2008: 880). Kaalepi soovitatud „uandi keelt” (Uandi ja Oandi on paralleelnimetused Ugandile) on mõnikord samuti kasutatud (nt Võrokiilne... 1996: 140–141). Mulgi murdes nähakse üldjoontes omaaegse Sakala maakonna keelt. Ugandi maakond hõlmas suures osas hilisemaid Tartu murde alasid ning Võru murrete puhul arvatakse, et nende kasutamine ei piirdunud ühe maakonna piiridega. (Pajusalu jt 2009: 66)

Praegusesse Edela-Eestisse ulatusid tollal ka liivi keele kõnelejate alad, uuemate hinnangute kohaselt pole võimatu, et liivlaste Metsepole (Metsapoole) maakond ulatus kuni Pärnu jõeni – kui see nii oli, pole omakorda tõenäolised varasemad arvamusel, et Sakala maakond piirnes läänes merega (Sutrop 2011: 114). Pärast 13. sajandi sissetungi tuli vallutatud aladele uusi keeli, eelkõige ladina ja alamsaksa keel. Viimane neist oli ka Hansa liidu asjaajamiskeel, kuid taandus 16. sajandi jooksul ülemsaksa keele ees (Eesti ajalugu II 2012: 303). Samamoodi taandus ladina keele kasutamine kultuurisuhtluses ja hakkas pisut laienema vene keele kasutamine.

Keeleteadlaste hinnangul kujunesid murdepiirid² välja 17.–18. sajandil (Pajusalu jt 2009: 70). See on ka aeg, kus kehtestatakse Liivimaa uued piirid ning hakkab arenema paralleelselt põhjaeestikeelne ja lõunaeestikeelne kirjasõna, mis ühtlasi toob kaasa kahe paralleelse kirjakeele loomise. Lõunaeesti murdeala on tavaliselt jagatud Mulgi, Tartu ja Võru murdeks (Pajusalu jt 2009: 165), mõnikord on neljandana eristatud ka Setu murret, näiteks on nii tehtud Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivi murdekorpuses (Lindström 2009: 2–3).

Lõunaeesti kirjakeele põhiliseks aluseks oli Tartu murre, nii on sageli räägitud ka tartu keelest. Liivimaa kubermangu põhjaosa kattis suuremat ala Eestist kui lõunaeesti murded, tartu kirjakeele levikuala oli omakorda väiksem kui lõunaeesti murrete levikuala, sest Mulgimaal levisid tallinnakeelsed raamatud. Liivimaa eestikeelsest elanikkonnast luges näiteks 18. sajandi lõpul Kristiina Rossi andmeil 57% põhjaeestikeelseid raamatuid (Ross 2005: 132). Peapõhjus, miks tartu kirjakeel taanduma hakkas, oligi selle keele pruukijate suhteline vähesus võrreldes tallinna keele kasutajatega ja sellest tulenev majanduslik ebaotstarbekus (Laanekask 2004: 409; Ross 2005: 131; Raag 2008: 41), teiste põhjuste üle on uurijad diskuteerinud. Otsustavad hetked on kaugemal ajaloos, kuid märkimisväärne on seejuures tõsiasi, et lõunaeesti keele kasutamist tõrjus kõrvale ka estofiilide liikumine ja sellele järgnenud eesti rahvuslik liikumine 19. sajandil. Väike, kuid värvikas näide selle ideoloogia avaldusest on näiteks Jakob Hurda Rõngus peetud kõne, kus ta veenis Rõngu rahvast tartu keeles nii: „Esieralist Tarto keeli tõlku Vanast Tõstamendist es muretseta ja om meie ajani täüs piibli ennegi Tallinna murdel. Sest ei ole kahjo, enge om asi päälegi hää. Egal rahval om ennegi üts kirjä keel, mis neid ütes rahvas ühendäp ja koost lagonemise eest hoiap” (Hurt 2005: 40).

Veel 19. sajandi esimesel poolel moodustas tartukeelsete raamatute hulk kõigi eestikeelsete raamatute koguarvust 19% (Ross 2005: 133), pärast seda algas selgem taandumine ning vana lõunaeesti kirjakeele kasutamine hääbus 20. sajandi alguses, üks viimaseid trükiseid, mis seda keelt sisaldas, ilmus 1915. aastal (Paatsi, Ojala 2013: 19). Kohalike Lõuna-Eestis kasutatavate keelekujude esinemine kirjasõnas küll ei kadunud, kuid katkes ühe kirjakeelse traditsiooni järjepidevus. 20. sajandi algupoolel tugevnesid ka murrete üldist kadumist taotlevad tendentsid, otsene murretevastane võitlus algas 1930. aastatel ja jõudis haripunkti 1960. aastatel, see tegevus koos teiste põhjustega tingis traditsiooniliste murrete häääbumist (Pajusalu jt 2009: 72). Mõistagi oli murretevastasel ideoloogial mõju ka Lõuna-Eestis, samas on siin keelelised erijooned säilinud rohkem, eriti Võru murdes (teistsuguse murdejaotuse puhul peaks siin rääkima Võru ja Setu murdest). Võru murret peetakse ühtlasi kõige arhailisemaks lõunaeesti keelekujuks (Pajusalu jt 2009: 180).

² Kasutan käesolevas töös sõna „murre” piiratult ja peamiselt keeleteaduslike seisukohtade kirjeldamisel. Kui see sõna on tekstis, siis vaikimisi kohamurrete tähenduses. Teistest allkeele avaldustest rääkimisel on erinevust kohamurretest markeeritud.

Uus järk Lõuna-Eestis kõneldavate keelekujude kasutamises ja tõlgendamises jõudis kätte 1980. aastate lõpus, kui võru liikumise üheks põhiküsimuseks sai võru kirjakeele tegemine ning hoogu koguva debati käigus mõtestati ümber ka keeleideoloogilisi seisukohti. 1990. aastatest peale muutub tavaliseks, et räägitakse võru keelest (või võru-setu keelest) ning välditakse sõnu „murre” ja „dialekt” (nt Võrokiilne... 1996). Pärilise üldiseks ei saa sõna „murre” asendamist sõnaga „keel” siin pidada, paralleelselt jäävad käibele erinevad sõnad ning seda lahknevust käesolevas töös ei problematiseerita.

Need lahknevused annavad ühelt poolt märku erinevatest teaduslikest seisukohtadest, veelgi rohkem aga tulevad mängu keelepoliitilised kaalutlused. Võru keele puhul on põhjust rääkida sellest kui eesti keele allkeelest, aga samas on alluvus- ja suurusuhete kirjeldamisel sageli käibel ka mõiste „vähemuskeel”, mis rõhutab võru keele suhtelist iseseisvust ja võrdsustab ta teiste Eestis räägitavate vähemustega. Teine oluline aspekt on keele seotus kohaga. Võimalik, et „Euroopa regionaal- või vähemuskeelte harta” eestikeelse tõlke mõjul (Euroopa... 1992) on juurdunud eestikeelses käibes regionaalkeele mõiste, kuid sellele on pakutud ka eestikeelsemaid vasteid – teaduskirjanduseski on räägitud näiteks piirkondlikest keeltest või ka kohalikest keeltest (nt Koreinik 2004). See pruuk võib olla küll terminoloogiliselt ebamäärasem, kuid samas tundub, et see on paindlikum ega tekita vastuolusid erinevate sõnakasutusviiside vahel. Kohalike keelte puhul on kasutatud ka vernakulaari (või vernakulaarkeele) mõistet, mida aga siin töös ei kasutata. Need keeleterminoloogilised täpsustused on siin vajalikud, sest osa lõunaeesti kirjanduse nimetamise võimalusi on keele kirjeldamise viisidega seotud – saab rääkida ka murdekirjandusest, allkeelsest kirjandusest, vähemuskirjandusest või kohalikust kirjandusest. Viimasel kahel juhul on ka võimalik, et sõna pole tingimata seotud spetsiifilise keelega, kuigi ta samas võib seda olla.

Vaidlused võru kirjakeele põhimõtete juurde jõuavad uude järku 1995. aastal, kui alustab tööd Võru Instituut ning rahvusvaheline komisjon võtab vastu kirjaviisi parandused (Võrokiilne... 1996: 143) – siis kokku lepitud reeglid on väikeste modifikatsioonidega kasutusel tänini. Kui alguses luuakse reegleid võru kirjakeelele, siis 1995. aastaks jõutakse kokkuleppeni, et ametlikult räägitakse võru-setu keelest (vrd Till’okõnõ... 1994; Võrokiilne... 1996). See kokkulepe on aga tahes-tahtmata keeleteaduslike ja -poliitiliste teadmiste valguses loodud konstruktsioon. Hilisem uurimus tõendab muuhulgas, et sõnapaariga „võru-setu” („võro-seto”) on avalikus käibes probleeme (vt Koreinik 2011: 261), sagedamini kasutatakse kultuuri ja keele märkimiseks sõnu eraldi või siis kasutatakse teisi määratlusvõimalusi. Analoogiliste identiteedi ja nimetamisega seotud küsimuste juurde on põhjust alljärgnevalt tagasi tulla.

Lõuna-Eestis levinud kohalikud kultuurid on ajalooliselt olnud laias laastus analoogilises olukorras kui kultuurid mujal Eestis. Sajandeid kestnud ajalooline olukord tingis paratamatult selle, et kõrgkultuur ja rahvakultuur ei olnud seotud mitte ainult seisustega, vaid ka keelega. Ladina, alamsaksa ja saksa keel olid varasemas ajaloos ka kõige olulisemateks kirjanduskultuuri keelteks, mille

pinnalt omakorda hakkas tekkima tallinna- ja tartukeelne kirjandus. Rahvakultuuri uurijad on eristanud Eestis kolme suuremat piirkonda: Põhja-Eestit, Lõuna-Eestit ja Lääne-Eestit, kusjuures Lõuna-Eestis eristuvad selgemalt Mulgimaa ja Setumaa (Eesti rahvakultuur 2008: 452). Erinevaid andmeid võrreldes on tõdetud, et rahvakultuuri piirkonnad on võrreldes murdealadega selgemalt seotud administratiivpiiridega (Pajusalu jt 2009: 71). Neist tõdemustest peaks eraldi tähelepanu pöörama just setu kultuuri eristumisele – siin korreleeruvad mitmed erinevused: ajalooliselt on Setumaal olnud teistsugune saatus kui ülejäänud Lõuna-Eestil, valitsev võim (ja ka võimu keel) on erinenud, põhimõttelise tähtsusega on religioosne erinevus, Setu aladel on domineerinud õigeusk, mis sama suurt tähtsust mujal pole saavutanud. UNESCO inimkonna vaimse kultuuripärandi esindusnimekirja kuulub ka Seto leelo, selle kõrval on samas nimekirjas ka Eesti, Läti ja Leedu laulu- ja tantsupidude traditsioon ning Kihnu kultuuriruum, käesoleva töö kirjutamise ajal käivad ettevalmistustööd Võrumaa suitsusaunatava lülitamiseks nimekirja (Vaimse...).

On osutatud vastuoludele Eesti õigusaktides, mis ei lase võrukesi määratleda vähemusrahvusena, kel omakorda on õigus kultuuriautonomiale (Kama 2004: 218). On siiski näha, et 21. sajandil tavatsetakse eriti just Lõuna-Eestis märgata eripärast kultuuri ning seda toetatakse ka rahaliselt. Alates aastast 2000 järgnesid üksteisele kaks sama pealkirjaga riiklikku programmi „Lõunaeesti keel ja kultuur” (Riiklik programm...), nende programmide jätkuprogrammid on harunenud kolmeks, eraldi programmid on Mulgimaa (Mulgimaa kultuuriprogramm... 2013), Setumaa (Setumaa kultuuriprogramm... 2013) ja Vana Võrumaa jaoks, viimasel juhul nimetatakse Võrumaaks seda territooriumi, mis oli eraldi haldusüksus 1783. aastast kuni 1920. aastani (Vana Võrumaa... 2013: 3). 1995. aastast tegutseb Võru Instituut (ehk Võro Instituut), hiljem on alustanud tööd Mulgi Kultuuri Instituut ja Setu Instituut (ehk Seto Instituut) ning Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus. Riiklikku ainekava kohaliku keele ja kultuuri õpetamiseks pole küll kehtestatud, kuid Võrumaal, Setumaal, Mulgimaal ja Kihnus on selliseid kavu välja töötatud ja kasutatud, omakultuuri piirkondlikest ainekavadest annab ülevaate oma magistritöös Triin Laan (2012: 37–40).

Mida kõik need kirjeldused võiksid tähendada Lõuna-Eestiga seotud identiteedi seisukohalt? Uurijad eristavad personaalset ning sotsiaalset identiteeti ning mõlema puhul peetakse loomulikuks mitmeosalisust: võib esineda küll identiteedikonflikte, kuid nad võivad ka seotult koos eksisteerida, üksteist täiendada ja luua nõnda terviklikku minakontseptsiooni (Valk 2003: 237–238). Niisiis on oluline, et mitmikidentiteedid on võimalikud ning psühholoogilisest vaatepunktist isegi soositavad. Seejuures võib kollektiivse identiteedi tähtsaks aluseks olla ka keel ning nii uuritakse ka keelelist identiteeti (nt Koreinik 2011), mis omakorda võib kombineeruda subjektide ja gruppide teiste enesekirjeldusvõimalustega. Alates 20. sajandi teisest poolest aktualiseerusid vähemustega seotud küsimused, millest oli põgusalt juttu ka eelmises, kirjandusloolisust

käsitlevas peatükis. Sel ajal tekkis liikumine, mida on nimetatud „uueks etnilisuseks” ning mis on uurijate jaoks olnud üks taustu ka Lõuna-Eestiga seotud identiteetide uurimisel (Särg 2009: 79). Näiteks on etnoloog Kristin Kuutma leidnud, et kaasaegses maailmas, kus toimib globaalsete sidemete võrgustik ning kultuurisuhtlus mitmekesisust, on „rahvusliku identiteedi ühemõõtmeline pühitsemine” (2008: 19) küsitava väärtusega. Rahvuslik identiteet on mõistagi endiselt olemas, kuid see on muutumises ning keerulistes seostes teiste enese kirjeldusvõimalustega. Kuutma tõdeb ühe näitena antud teema puhul seda, et ühe rahvuslusega seotud võimalusena on Eestis olemuslikult tähtsa võimalusena soome-ugri identiteet, samas kui näiteks Balti kokkukuuluvuse mudel siinmail hoolimata oma potentsiaalset ei toimi (2008: 18). Soomeugrilikkus on rahvuslikkust laiendav võimalus, samas kui näiteks võru identiteet on teatavas mõttes kitsendav, lokaliseeriv. Tundub nii, et need laiendavad ja kitsendavad teised võivad Lõuna-Eesti näitel üksteist ka täiendada ja toetada, see on küsimus, millele võiks tulevastel uurimustes tähelepanu pöörata. Esialgu võib aga – teatava ettevaatlikkusega – sedastada, et võru liikumise tõus haakub uut tüüpi käsitlusega soomeugrilusest (vt nt Kama 1995). Selle käsitluse tekkimise üks taustu on etnofuturistliku ideoloogia „soomeugristamine” ja levitamine alates 1990. aastatest. 1994. aastal toimus Tartus noorte soome-ugri autorite konverents Tartus, kus külalistele räägiti etnofuturismist ja teemat arutati. Üritust kokkuvõtvas manifestilaadses tekstis kuulutavad neli eesti autorit, et soome-ugri etnofuturism on oluline „mõtteviis” (Pärl-Lõhmus jt 1995: 11). Tollaste tutvustuste ja kuulutuste viljakandvust on näha mitmel pool. Olgu üheks näiteks see, et kui Ilmari Leppihalme ja Tuula Virsiheimo kirjutavad aastal 2010 Soomes Kari Sallamaa luulest, siis räägivad nad temast kui etnofuturistist ja seda nüüd juba ilma viideteta mõiste eestimaisele päritolule. Ka kunagine futuristlik komponent on selles käsitluses lahjenenud, lugejale seletatakse, et etnofuturism on kunstiline ellujäämisõpetus, mis seab oma eesmärgiks väikeste rahvaste ja keelte säilitamise ning kultuuri arendamise (Pohjois-Suomen... 2010: 88).

Lõunaestlaste identiteeti on uuemal ajal korduvalt uuritud ja seda mitmest aspektist. Kirjanduslikult seisukohalt on eriti olulised need tööd, mis tegelevad keele ja identiteedi suhetega. Kaks sotsiolingvistilise probleemipüstitusega küsitlust Lõuna-Eestis toimusid Võru Instituudi eestvõttel 1997. ja 1998. aastal. Esimene küsitlus viidi läbi Setumaa Eesti-poolses osas, teine Võrumaal, Valgamaal ja Põlvamaal. Nii setud kui võrukesed tähtsustasid kohaliku keele kasutamist, kuid selle tähendus oli mõnevõrra erinev – võrukeste seas oli rohkem neid, kes pidasid kohalikku keelt kõige tähtsamaks võrukeste tunnuseks, samas kui setu identiteedi kõige tähtsamaks tunnuseks kujunes rahvakultuur (Eichenbaum, Pajusalu 2001: 486, vrd ka Valk 2000). Teine oluline erinevus oli küsitluse andmetel see, et 99% võrukestest pidas end korraka võrukeseks ja eestlaseks, samas kui Setumaal tuli kahetasandilist identiteeti välja märksa vähem, seda iseloomustavaid vastusevariante „pigem eestlane kui seto” ja „pigem seto kui eestlane” eelistas kokku vaid 22% küsitletutest. End ainult setuna (ja mitte eestlasena) määratles 38%. (Eichenbaum, Pajusalu 2001: 487–488) Need tulemused

on mõnevõrra teistsugused kui kokkuvõtavad väited Indrek Jääsi uurimuses setu identiteedist, seal öeldakse 1990. aastate olukorda kirjeldades: „Enamikule setudele on iseloomulik kahetasandiline setu-eesti identiteet.” (1998: 126). Küsitluste ulatusi ja metoodikat silmas pidades tunduvad Võru Instituudi korraldatud uurimuse tulemused usaldusväärsemad, neid üldistades võib tõdeda, et identiteediküsimused on Setumaal võrreldes Vana Võrumaaga komplitseeritumad ning üks võimalus teiste seas on siiski ka see, et kohalik inimene peab end korraga eestlaseks ja setuks. Järgmine suurem Võru Instituudi läbiviidud uuring tegeles allkeeltega Mulgimaal ja Saare maakonnas, uuringute tulemusena ilmus võrdlev kokkuvõtte kohakeelte seisundist Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal (Eichenbaum, Koreinik 2008). Tehtud küsitluste andmetel oli kohaliku keele oskus ja tarvitamine kõnelejate endi hinnangul Mulgimaal tunduvalt väiksem kui Saaremaal või Võrumaal, laias laastus pooled Võrumaa inimestest väitsid end kasutavat kohalikku keelt, Saaremaal oli neid pisut vähem, kuid Mulgimaal tunduvalt vähem – seal leidis kohaliku keele kõnelejaid alla 10% (2008: 97). Vahe on ka eneseidentifikatsioonil, kuigi mitte nii suur: Saaremaal pidas end saarlasteks 84% küsitletutest, Võrumaal võrukesteks 66%, Mulgimaal mulkideks 42% (2008: 123). Kui neid andmeid võrrelda omakorda teiste uurijate andmetega (nt Pärdi 2000), siis võib üsna kindlalt väita, et mulkide identiteedis mängib uuemal ajal keel tunduvalt väiksemat rolli kui Võrumaal või Setumaal, samas on enese identifitseerimine mulgina siiski levinud. Tartumaa kohta pole käepärast sama tõsikindlaid arvandmeid, kuid oletamisi võib väita, et kohaliku keele roll identiteedi kujundajana on siin tänapäeval väga väike ning on ka tõenäoline, et see identiteet pole nii selge kui mujal. Kaudseid ja osalisi andmeid leiab, näiteks tuli välja Võru Instituudi uuringute käigus, et endise Tartumaa lõunaservas näib kohalik keeleline identiteet üldse puuduvat (Eichenbaum, Pajusalu 2001: 484) – pole ka mingit põhjust arvata, et põhja pool see ühtäkki tugevnema hakkaks. Ka keeleteadlane Sulev Iva on seisukohal, et Tartu murde alade nüüdsetel elanikel ei paista olevat piirkondlikku keelelist identiteeti ega tänapäevast kirjalikku keelekasutust – niisiis pole praegusaegsest tartu keelest põhjust kõnelda (S. Iva 2008: 6). Ajalooliselt on pilt olnud kindlasti teistsugune, Tartumaal ja Mulgimaal toimus murrete tasandumine 20. sajandi jooksul kiiremini.

Kohalikku identiteeti tugevdavad samas kindlasti ka teised asjaolud, rahva- kultuuri osakaal tuleb väga selgelt välja Setumaa puhul, aga on tähtis ka mujal. Viimastel kümnenditel on kohalikkuse teadvustumine ja tähtsustumine olnud Eestis üldisem, kohalikku keeletarvitust on taas mitmel pool väärtustama hakatud ning seda protsessi tugevdavad mitmed kultuurilised ettevõtmised. Lisaks Lõuna-Eestile on „ääremaade ärkamine” olnud märgatavam saartel, eriti Kihnus (vt Sang 2007). Toimub ka mitmeid regulaarseid kultuuriüritusi, millel on ilmne kohalikku identiteeti kujundav ja kinnistav tähendus, näiteks Vana Võrumaa aladel, Setumaal ja Mulgimaal on ilmekad sellised ettevõtmised nagu Uma Pido, Seto Kuningriik, Mulgi Pidu, Nava Lava. Tartumaalt leiab kahtlemata samamoodi kohalikke kultuuriüritusi, kuid laia kandepinnaga ettevõtmisi, mis

sama jõuliselt kohalikuks olemist kinnitaks ja toetaks, siit ei leia. Tõsi, endis-aegse Tartumaa põhja- ja kirdepoolsetel aladel (näiteks Palamusel ja Alatskivi kandis) võib kohata samuti aktiivset kultuurielu, mida võib Lõuna-Eesti piiride üle mõtiskledes samuti arvesse võtta, kuid sealne tegevus on juba vahetumalt seotud selle kultuurikooslusega, mis tekib Ida-Eestis – suhe Peipsi rannikuga kui omaette kultuuripiirkonnaga on seal selgem ja suhe Lõuna-Eestiga ebamäärasem.

Võru Instituudi korraldatud küsitluste üks mõtlemapanevamaid tulemusi on käesoleva töö seisukohalt see, et vastusevariante tuli palju, kuid üheski vastuses ei tulnud esile, et kohalikku keelt määratletaks lõunaeesti keelena (Eichenbaum, Pajusalu 2001: 484). Identiteedikirjelduste tulemuste tabelis esineb küll väike rubriik „muud lõunaestlased” (2001: 487), kuid on ilmne, et selle tähtsus teiste võimaluste kõrval on väike. Kui lõunaeesti keel eksisteerib ainult keeleteadlaste ja -ideoloogide pruugis ning Lõuna-Eesti inimeste enesekirjelduste sisse satub sõna „lõunaeesti” harva – kuivõrd on üldse õigustatud lõunaeesti kirjandusest rääkimine? See küsimus jääb jätkuvalt kaalumisele, praegu võib sõna kasutamise toetuseks välja tuua kolm punkti. Esiteks – kirjanduslooga tegelemise teaduslikud võimalused ei pea alati olema identiteedikirjeldustega otseseoses, olukord on ikkagi osalt samasugune nagu keeleteaduses, kus lõunaeesti „üldise” keeidentiteedi puudumist teadvustatakse ja ka rõhutatakse, kuid lõunaeesti keelest räägitakse sellegipoolest (nt S. Iva 2008: 6). Teiseks – kui ka kaaluda järgnevalt lõunaeesti kirjanduse kitsamaid ja identiteeti toetavaid piiritlusvõimalusi (võru kirjandus jne), siis peab neid mõtestama ikkagi laiemas lõunaeestilises kontekstis. Kolmandaks – refereeritud uurimused kirjeldavad enam-vähem tänapäevast olukorda, aga on põhjust arvata, et identiteedid on dünaamilised, nad muutuvad ajas ning minevikus võisid olla asjad teisiti. Tõsi – kirjanduslooga haakuval perioodil ei ole tõenäoliselt kunagi domineerinud mingi keelelise põhjaga „üleüldine lõunaestlus”, kuid seis oli ikkagi teist-sugune kui praegu.

Ajalooliselt kujunesid välja ka erinevate lokaalsete rühmade ja/või alade kuvandid eesti kultuuris, eriti on kirjanduslikku tegevust mõjutanud ja teisalt ka kirjandustekstide abil tekitatud stereotüüpsed ettekujutused mulkidest ja setudest, mis läksid laiemalt käibele 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. Seda teemat olen mõnevõrra puudutanud töö põhiosa I artiklis, aga see väärriks kindlasti põhjalikumat süvenemist. Lühidalt kokku võttes võib väita, et mulkides on nähtud jõuliselt tegutsevaid, uhkeid ja majanduslikult edukaid subjekte (vt nt Pärdi 2000), setud aga muutusid eesti kultuuri seisukohalt kergesti objektistatavateks, näiteks folkloristide imetlusobjektidena: „/.../ siin nähti idealiseeritud ääremaad, kus veel säilinud poeetilises repertuaaris võiks avastada eheda rahvapärase geenuse” (Kuutma 2005: 136). Sellel objektistamisel on ka teine, negatiivsem külg, nii näiteks on väljaspool setu kultuuri „setu” sõna kasutatud ka halvustavas tähenduses ning see on mõnelgi puhul olnud põhjuseks, miks eesti keeles on kaldutud traditsioonilist sõnakuju välja vahetama o-lõpulisel vormi „seto” vastu. Sellega põhjendab sõnakasutust oma doktoritöös

näiteks Andreas Kalkun (2011: 32).³ Praeguseks ajaks on nii kohalike inimeste enesekirjeldused kui ka „välispidise“ pilguga nähtud stereotüübid kindlasti mõnevõrra muutunud, kuid analoogilisi probleeme on nähtud ka teisel kujul edasi kestmas, näiteks setude puhul „identiteedi etendamises“ nagu seda on Anneli Saro nimetanud Kauksi Ülle näidendi „Taarka“ lavastamise puhul (Saro 2005: 74).

Lõuna-Eestiga seoses võiks läbi mõelda ka teistsuguseid identiteete, kui äsja kirjeldatud. Kindlasti on ajalooliselt eksisteerinud baltisaksa identiteet ning sellel on olnud ka erijooni Liivimaal. Selles aga, kas on olnud mingit eraldi seisvat Põhja-Liivimaa ühtsust, tuleb ilmselt kahelda, kuigi kohalikkust genereerivaid tegureid siin mingil määral leidub, eriti silmatorkavalt näiteks see, et keskused kujunevad välja ühe kubermangu piires ning tekitavad siis kohalikke jõujooni. Liivimaa elanikele oli Riia olulisem keskus kui Tallinn, Eesti-poolses osas aga on suurimaks keskuseks Tartu. Kohalikud linnad ja külad tekitavad samuti ühtsustunnet ning see annab põhjust kaaluda ka nende vaatlumist eraldi lõunaeestiliste kultuurikooslustena. Eriti puudutabki see küsimus Tartut, mille kultuurilist ja kirjanduslikku tähendust on korduvalt mõtestatud, sageli ka Tartu ja Tallinna vastanduse kaudu. Nii näiteks on leitud, et Tartu on eesti kultuuris mitmete jõujoonte ristumispunkt, selles linnas võib näha keelelist piiri põhja- ja lõunapoolsete murrete vahel, aga ka poorset piiri talupoegliku ja linliku kultuuri vahel (Kirss 2006: 33). See on aga üks kirjeldusviis, mis asetab ühe linna laiemasse konteksti, samas oleks mõeldavad teistsugusedki kontekstid ning ka koha autonoomsete tähenduste rõhutused. Tartu teemat puudutan oma VII artiklis, tegeledes ühe linnaosa näitel kirjandusloo mudeldamisega.

3.2. Väikesed kirjandused, vähemuskirjandused ja lõunaeesti kirjanduse mõiste

Enne kui kirjeldada lõunaeesti kirjandusloo kirjutamisvõimalusi, peab aru saama, mida mõelda lõunaeesti kirjanduse all ja mis küsimusi see sõnakasutus esile kergitab. Sellise kirjanduskoosluse olemasolu ja esiletõus viimaste aastakümnete käsitluses asetub laiemale taustale. Nagu juba eespool viidatud, tulevad 20. sajandi teisel poolel senisest rohkem päevakorda vähemusidentiteeti omavad grupid, nende keelekasutus ja samuti kirjandus. Näiteks on kirjandusteooria uuemates ülevaadetes eraldi tähelepanu pööratud ka vähemuskirjanduste (*Minority Discourse*) uurimisele ning katsetele välja arendada vastavat teooriat (nt Culler 2000: 131). Need taotlused on käesoleva töö üheks oluliseks taustaks, kuid mitte keskseks küsimuseks. Vähemuste teema on olnud eriti aktuaalne Ameerika Ühendriikides, kus tõusevad teravalt päevakorda multikultuursuse ja kultuurilise mitmekesisuse teemad ning samuti vähemuste suhted keskse

³ Käesoleva töö teistsugust sõnakasutust on põhjendatud sissejuhatava osa joonealuses märkuses.

kirjandustraditsiooniga. Nii on näiteks uuritud afroameeriklaste, latiinode jt etniliste gruppide kirjandust (Culler 2000: 131).

Vähemusdiskursuste analüüs on ilmses seoses ka postkolonialistliku teooria esiletõusuga 20. sajandi lõpus. Selle teooria rakendusvõimalusi on Eestiski arutatud ja on ka osutatud, et teooriat oleks mõtet rakendada lõunaeesiliste teemade puhul. Hennoste kirjutab: „Postkolonialistlikke arusaamu nii keeles kui kirjanduses esindab peaaegu puhtal kujul võro regionalism. Selle arusaam eesti ja võro suhetest on selgelt koloniseeritu suhe kolonisaatorisse” (2003: 99). Postkolonialismi lähemat vaatlust on seni jõutud algatada mõnes lühemas võro kirjandust ja kultuuri käsitlevas tekstis (nt R. Hinrikus 1999, Saro 2005).

Neil teooriatel on ka kaugem uurimisajalooline taust, kus saavad kokku mitmed mõjujooned. Käesoleva töö seisukohalt on nii või teisiti eriti aktuaalsed identiteediuringud, koha ja kirjanduse vaheliste suhete käsitlemised ning samuti tööd, mis käsitlevad vähemuskeelte ja murrete kasutamist kirjanduses. Ameerika Ühendriikides – ikka tänu eripärasele keelelis-kultuurilisele kirevusele – hakkas juba 20. sajandi alguses välja kujunema eraldi lingvistikaga seotud suunana kirjanduslike murrete uurimine. Esimene selles suunas tegutseja oli 1920. aastatel George Philip Krapp, tema tööd on hiljem leidnud palju viitamist, aga ka kriitilist revideerimist. Olulisemaks revideerijaks 20. sajandi keskpaigas oli Sumner Ives, kes arendas välja oma kirjandusliku murde teooria, kus ta rõhutab muuhulgas seda, et vaatluse all on nii regionaalselt kui sotsiaalselt (või ka korruga mõlemal moel) määratletud murded (1971: 146), seega on käsitlemise fookuses nii sotsiolektid kui ka regionaalsed dialektid. Ivesi teooria on aluseks võtnud hilisemad teemaga tegelejad ning seda uut suundades modifitseerinud. Neis teisendustes mängib kaasa ka postsrukturalistlik võimusuhte analüüs, mis on vähemuslike diskursuste uurimistele omane, keeleteaduslikult poolelt on tulnud olulisi täiendusi eelkõige sotsiolingvistilisest allkeelte uurimisest. Kirjandusliku murde käsitlemised võiksid pakkuda mõtlemisainet ka eesti uurijatele, kui Ivesi teooria juures arvesse võtta mõnd klauslit: esiteks – Eestis on olukord olnud paratamatult teistsugune; teiseks – teooria klassikaline kuju pöörab küllalt suurt tähelepanu ilukirjanduslikule proosale, aga vähem luulele; kolmandaks – inglise keeles on kirja pildi ja häälduse lahknevused ja nende varieerumine mõnevõrra tähtsamal kohal. Näiteks käsitlevad nii Krapp (1971: 24) kui ka Ives (1971: 154) tähelepanelikult nähtust, mida võiks eesti keeles nimetada visuaalmurdeks või ka silmamurdeks (*eye dialect*) – need on juhtumid, kus kirja pilt lahkneb ametlikust kirjakeelsest kujust, kuid häälduse seisukohalt tegelikult sisuline erinevus puudub. Eesti keeles on selle võtte avaldumisvõimalused piiratumad kui inglise keeles, kuid mingil määral olemas, nii näiteks juhib Maria Mandri oma bakalaureusetöös Ivesi teooriat kasutades tähelepanu sõnaalgulise „h” ärajätmisele kui peamisele visuaalmurde avaldumisele eesti keeles (Mandri 2013: 12). Seda tüüpi nähtused on peamiselt lugejatele antavateks signaalideks sellest, et konkreetne tegelane on harimatu (Ives 1971: 154). Ivesi teooria rõhutabki näidete abil ühelt poolt seda, et murre võib olla kirjanduses vähese kooliskäimise ja madala sotsiaalse staatuse märk,

aga see on ka sageli võimalus naljategemiseks, „tõsistel” autoritel on see jällegi tihti seotud realismitaotlustega (1971: 146). Eesti klassikalise proosatradiitsiooni näidete puhul võiksid need tõepoolest ollagi kesksed põhjused, mis kohaliku keele teksti toovad. Kui aga tuua mängu luulenäited ning ka uuem lõuna-eestiline proosa- ja draamakirjandus (kus on sagedasti kogu tekst on kohalikus keeles, mitte vaid osade tegelaste repliid), siis neist seletustest ilmselt ei piisa – üheks oluliseks eesmärgiks näib uuemates kohalikus keeles kirjutatud tekstides olevat ka kohaliku identiteedi toetamine.

Keeleliste vähemuste ja kohalike murrete küsimused on mõistagi päeva-korral kõikjal maailmas. Neil küsimustel on palju erikujusid ja neist keeleküsimumustest kanduvad küsimused tihtilugu edasi ka kirjanduse käsitlemisse. Kui mõnikord võib tunduda, et lõunaeesti kirjanduse küsimus on väga väike või perifeerne, siis analoogilisi (või ka pisut teistsuguseid) küsimusi kerkib esile veelgi väiksemates kultuurides. Nii näiteks on Luksemburgi kirjandusteadlased pidanud tõsiseid vaidlusi selle üle, kas on olemas üks luksemburgi rahvuskirjandus või on neid keelelistel põhjustel hoopis kolm (Glesener 2012: 77). Teistsugune ja veel komplitseeritum näide on saami kirjandus, mis on vähemuskirjandus korraga Soomes, Norras, Rootsis ja Venemaal. Seejuures jaguneb saami keel mitmeks erinevaks variandiks, mõnel neist on oma kirjandus, mõnel mitte – Soomes ilmub saami kirjandust inari-, kolta- ja põhjasaami keeles, neist põhjasaami on kõige suurem (Pohjois-Suomen... 2010: 191). Ühe või teise suurus on siin aga suhteline: saami keelte rääkijate arv on kokku 30 000–35 000 (Pohjois-Suomen... 2010: 191), võru keele oskajaid on 50 000–70 000 (Saar). Kui siit maha arvata keele passiivsed kasutajad, siis on tõenäoline, et kõnelejaid on ikkagi rohkem kui saami keeltele. Lõunaeestikeelse kirjandusega on kõige otsesemad paralleelid läänemeresoome etniliste vähemuste kirjandustel, nendest on andnud ülevaate näiteks Kari Sallamaa (Sallamaa 2009). Ka nende vähemuste taustal on võru- ja/või lõunaeestikeelne kirjandus kõige suurema kandepinnaga. Neist vähemustest on suuremate seas veel karjala keel ja kirjandus. Ülevaate karjalakeelsest kirjandusest Karjalas pakub näiteks Jaan Õispuu raamat „Runoista romaaneihin”, raamatu algusosas on eraldi rõhutatud ka seda, et mõisted Karjala kirjandus, karjala kirjandus ja karjalakeelne kirjandus erinevad üksteisest ja erinevus on põhimõttelisem kui analoogiliste mõistete puhul soome kirjanduse kirjeldamisel (2006: 9–10) – sellised küsimused kerkivad esile ka lõunaeesti kirjanduse puhul, ehkki ajalooline taust on veidi teistsugune. Kui silmas pidada kohaliku keelelis-kultuurilist „ärkamist” viimastel aastakümnetel ning keelelist lähedust, siis tekib selgem paralleel ka lõunaeesti ja liivi kirjanduse vahel. Liivikeelsete trükiste ajaloost saab praegu kõige põhjalikuma pildi Valts Ernštreitsi liivi kirjakeelt käsitlevast doktoritööst ja eriti selle täiendatud variandist, mis ilmus pärast kaitsmist (Ernštreits 2013).

Kohalike keelte ja/või kohamurrete puhul on oluline komponent ka koht – kohakesksetele määratlusvõimalustele on põhjust pöörata tähelepanu keelest sõltumatultki. Mitmesugused ruumiuurimusliku vaatenurgaga lahendused on viimastel aastakümnetel kirjandusteaduses samuti võimendunud, siin saab

kirjandusteadus kokku kultuurigeograafiaga, linnageograafiaga, maastiku uurimise mitmete võimalustega. Kohauurijate aktiivsust ja interdistsiplinaarsust on näha ka Eestis, näiteks on sariväljaandena ilmunud uurimuste kogumik „Koht ja paik. Place and Location” (2000–2008), ilmunud on mitmeid iseseisvaid uurimusi. Nende seast torkab eriti silma kohtade ja kohakirjanduse uurimine seostumine ökokriitilise uurimissuunaga. Üks peamisi selle suunaga tegelejaid Eestis on Kadri Tüür, kelle töödest olgu siinkohal eraldi tähelepanu juhitud tekstile „Eesti looduskirjanduse lugu”, mis valmis koostöös Timo Maraniga (Tüür, Maran 2005) ja kujutab endast veel üht võimalust kirjandusloo alternatiivseks läbikirjutuseks. Pärast ökokriitilise suuna esiletõusu kirjandusteoorias 20. sajandi lõpuveerandil on järgnenud ka uusi suundi, neist on 21. sajandi alguses tähelepanu pälvinud geograafiline lähenemine (*geocriticism*) kirjanduse uurimisel, mis manifesteerus ennekõike Bertrand Westphali töödes.

Viimastel aastakümnetel on koos kirjeldatud tendentsidega olnud ilmekas seisukohtade ümbermõtestamine ka sellistes kirjanduslugudes, mis arvestavad ainevalikul esimeses järjekorras territoriaalset printsiipi. Rahvuskirjanduslikud mudelid ei toimi enam samasuguse enesestmõistetavusega ning pole siis ka endisel kombel kindel, et kirjanduslugu peaks end mahutama ühe rahvusriigi ideelisse või ruumilisse raamistikku. Võimalusi printsiipide ümbermängimiseks on mitmeid, piire avardavaid ja kitsendavaid, identiteediga seotud ja seda ignoreerivaid. Uut tüüpi piirkondlike kirjanduslugude esindusnäiteks on sageli toodud Rahvusvahelise Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsiooni (ICLA) algatatud suurem sari Euroopa keeltes kirjutatud kirjandustest, kuhu omakorda kuulub neljaköiteline teos „History of the Literary Cultures of East-Central Europe” (2004–2010). Territoorium, mida see kirjanduslugu hõlmab, ulatub Eestist Balkanini. Piirkond *East-Central* (saksa keeles *Ostmitteleuropa*) on sageli tõlgitud eesti keelde Ida- ja Kesk-Euroopaks, mis pole päris täpne, sest silmas peetakse ikkagi üht, mitte kaht piirkonda. Erinevus on aga sümptomaatiline: territoorium on piiritletud „välise” pilgu seisukohalt, tegemist on maailmaga ida ja lääne vahel, millel on osalt sarnane poliitiline ajalugu. Piirkonna kirjanduste kõrvutiasetamine avab kindlasti võrdleva kirjandusteaduse jaoks uusi vaateid, kuid samas ei kattu see lähenemine kõnealuste kultuuride „seespidise” pilguga, territoriaalse ühtekuuluvustundega. Kõnealust ICLA sarja on ka sellelt vaatepunktilt kritiseeritud, näiteks on Eestit hõlmava kirjandusloo üks kaastöölisi Jüri Talvet juhtinud tähelepanu sellele, et hoolimata temaatilis-ajaloolistest „sõlmedest”, millele on kirjanduslugu ehitatud, on siia hõlmatud rahvuslikud nägemused siiski juhuslikku laadi ning ühtset lugu ei teki (2010: 128).

Levivad ka kitsamalt piiritletud ning kohaliku identiteediga seotud kirjanduslood. Suurtest projektidest on üheks näiteks Kanadas ilmuv sari „Kirjanduselu Québecis” („La vie littéraire au Québec”), millest on alates 1992. aastast ilmunud kuus ajalooliselt järjestatud köidet ning uute osade tegemine jätkub. (Lõuna-)Eestile lähematest ja vahetumaid seoseid pakkuvatest teostest on ambitsioonikamaid 34 autori ühistööna valminud ja 2010. aastal ilmunud

„Põhja-Soome kirjanduslugu” („Pohjois-Suomen kirjallisuushistoria”). Tõsi, teose retseptsoon on olnud kriitiline, kuid probleemi ei nähta mitte püstitatud eesmärkides, nii on raamatut nimetatud esimese omasugusena Soomes koguni „teedrajavaks katseks” (Riikonen 2010: 60). Eriti karmide hinnangutega retsensioon ilmus ajalehes Helsingin Sanomat (Lassila 2010), kus imeliku autorite valiku, oskamatuse ja vigade kõrval kritiseeriti eriti seda, et mingit tervikpilti ei teki, ainuke tervikliku iseloomuga käsitlus on siin arvustaja meelest Vuokko Hirvoneni ülevaade saami kirjandusest. Koondpildi puudumise probleemi arutatakse ka teistes arvustustes (nt Riikonen 2010). Sisuliselt on kõnealune teos seda tüüpi, mida Perkins nimetab entsüklopeediliseks kirjanduslooks (1992: 20). On näha, et see lähenemisviis on tahes-tahtmata problemaatiline – probleemi tekitab sihilik loobumine tervikut loovast narratiivist ja ülevaatlikkusest, ja see võimendub, kui teoses on muidki küsitavusi. „Põhja-Soome kirjandusloo” nõrkused ja tugevused võiksid anda mõtlemisainet ka võimalikele tulevastele lõunaeesti, aga ka eesti kirjandusloo kirjutajatele. Üheks küsimuseks on siin see, kas ühendavast kirjandusloolisest narratiivist loobumine on mõistlik. Teine põhimõtteline küsimuste ring regionaalse printsiibi rakendamisel on see, kuidas toimida eri keeltes kirjutatud kirjandusega, konkreetsetes lahendustes on Soomes ja Eestis märkimisväärsed erinevusi. Uuemates soome kirjanduslugudes kiputakse küll saamikeelset kirjasõna unustama, aga soome ja soomerootsi kirjandus esitatakse ühe käsitluse raames. Samas pole see ka mitte Soomes olnud kogu aeg nii, sealgi on valitsenud ühele keeleruumile keskenduvad kirjanduslood, soomekeelsesesse käsitluse mahtusid varem vaid üksikud rootsikeelsed erandid (nt Johan Ludvig Runeberg) ning kirjutamisviis muutus alles 1960. aastatel (Saariluoma 1997: 1889). Eestis pole õieti kunagi kirjutatud kirjanduslugu, kus võrdväärsena käsitletaks kõrvuti mitut kirjanduskeelt – kui maha arvata taas üksikute autorite üksikud tekstid, mis on mingil moel eesti kirjanduse loo jutustamise seisukohalt vältimatud. Sellist kirjanduslugu pole, kuigi ka varasematel aegadel on seesugustele lahendustele mõeldud. Näiteks Gustav Suits, kes balti luuleloo saksakeelset käsitlust arvustades leidis, et balti võrdlev kirjanduslugu oleks vajalik ettevõtmine, aga nõuaks senistest ärgitustest suuremat jõupingutust (1929: 209).

Keele ja ruumiga seotud küsimused pole ainukesed, kuid nad on esimeste seas, mis lõunaeesti kirjanduse defineerimisel ette tulevad. Kuidas on lõunaeesti kirjandust seni määratletud ning milliseid võimalusi siin veel oleks? Varasemas kriitikas ja kirjandusteaduses on vähe neid tekstikohti, kus selline defineerimine üldse päevakorda tõuseks – kui valitsev kirjandusideoloogia tahtis rõhutada eesti kirjanduse terviklikkust, siis oli ootuspärane, et lõunaeesti kirjandusest või veel väiksematest autonoomsetest kooslustest juttu ei tehta. Tõsi, mul pole täielikku ülevaadet baltisaksa kirjandustõlgendustest, kuid kaasaegsete baltisaksa kirjanduse uurijate andmetest ei paista, et Lõuna-Eestil oleks saksakeelsetes tekstides ilmekaid ja kollektiivseid eritähendusi. On küll selge, et saksakeelses kirjandusruumis avaldub Liivimaa-identiteet, samuti on olemas näiteks Tartu-identiteedi (ja teisalt ka Tartu kuvandi) avaldusi mitmes kohalikus

keeles (vt nt Krashevski 2005; Lepajõe 2011, Nagelmaa 2012; Bender, Pasewalck 2013).

Eestikeelsetes kirjandustõlgendustes on siiski mõned tekstikohad, kus Lõuna- ja Põhja-Eesti vahekorrad paratamatult esile tulevad. Põhiliselt esinevad need vanema kirjasõna kirjeldamisel-analüüsimisel, kus on vaja rääkida kahest kirjakeelest, põhjaeesti ja lõunaeesti keelest. Olen asjakohaseid näiteid toonud väitekirja põhiosa I artiklis, aga näiteid saab tuua ka lisaks. Tüüpiline kirjeldamisviis kujuneb välja juba 19. sajandi teisel poolel, Karl August Hermann kirjandusloos on olemas kaks põhilist väidet, mis hakkavad hiljem korduma ja tõlgenduste modaalsust suunama. Esiteks – arvatakse, et eesti keele jagunemine kaheks on halb, Hermann sõnade kohaselt oli see selline vahe-tegemine, mida „õieti sugugi tarvis ei olnud” (1898: 61). Teiseks – Hermann märkab, et Joachim Rossihniuse keelekasutus on palju parem kui Heinrich Stahli oma (1898: 73). Rahvuslikult vaatepunktilt tuleb seega igasugune Lõuna-Eesti lahkne mine Põhja-Eestist hukka mõista või maha salata, kuid „objektiivselt” hakatakse tunnustama, et varane tartukeelne kirjandus (mitte ainult ja tingimata Rossihnius) on rahvakeelsem ja parem kui tallinnakeelne kirjandus. Esimene väide hakkab üldises käibes järjest vaieldavamaks muutuma 20. sajandi lõpus, teise väitega seda ei juutu.

Nende tüüpiliste käsitluste kõrval leiab 20. sajandi esimesest poolest üksikuid ootamatuid kõrvalepõikeid, kus kirjanduslikus kontekstis Põhja-Eestit ja Lõuna-Eestit vastandatakse ja pakutakse välja erinevust rõhutavaid hüpoteese. Tundub nii, et suurele osale neist põigetest on 20. sajandil inspireerivalt mõju nud noore Friedebert Tuglase mõttearendused. Ta kirjutab: „Pinna, looduse ja osalt kliima poolestki võiks meie maa suurtes joontes kahesse osasse jagada, Tallinnamaaks ja Riinamaaks, millede täiendusena, kuid mitte ilma eriliste ise-äraldusteta oleksivad saared. /.../ Näib, nagu oleksivad maa looduslikud lahkumine kud meil hoopis kaks raassi sünnitanud, nende üksikuid liikmeid hoopis isesuguste kunsti-kalduvustega varustades.” (1914: 10–11). Edasi leiab ta, et eesti väljapaistvad realistid on pärit põhja poolt ja peaaegu kõik välja-paistvad eesti lüürikud on lõunast, Liivimaalt (1914: 11). Jaan Undusk tõdeb Tuglase teksti uustrukü saatesõnas, et Tuglase põhja-lõuna tüpologia päritolu pole küll teada, kuid seda tüüpi mõtteid levis Euroopas palju ning märgatavat mõju avaldas sellele levikule Charles de Montesquieu’ kliimaatilise-maastikuline ühiskonnateooria, lisaks rõhutab Undusk, et Tuglas on siin varjamatult hinnanguline (2013: 474–475). Samalaadset mõttearendust nagu Tuglasel leiab Lõuna-Eesti teemadega seoses ka edaspidi. Näiteks on tõenäoline (kuigi mitte päris kindel), et Annisti käsitlus mulgi kirjanduse eripärast sai äratust Tuglaselt, seejuures püüab Annist koguni läbi viia analoogilist vastandust isegi Mulgimaa piires – ta arvab, et Mulgimaa soosib lüürika avaldumist rohkem kui Põhja-Eesti ja Lõuna-Mulgimaa omakorda on veelgi lüürilisem kui põhjapoolsed alad (Annist 1936: 21). Võib tekkida küsimus, kas Tuglase hilisem kriitika kahe kirjakeele väljaarendamise asjus (Tuglas 1936: 24) ei lähe vastuollu äsja tsiteeritud mõtetega. Vastuolu on siiski näiline, sest erinevad on väidete taga-

maad ja õigupoolest sisugi. Tuglase tüpoloogia on 1914. aastal rajatud ruumilisele vastandusele, hilisem tekstikoht räägib kirjakeeltest ja nende otstarbekusest. Vähe sellest, pool sajandit hiljem kordab ka Tuglas ise noorpõlves esitatud põhja-lõuna vastandust, seda rahulikumas sõnastuses, kuid enese identifitseerimine lüürilise Lõuna-Eestiga on veel selgem (1973: 148). Ühtse kirjakeele otstarbekuse arutamine on niisiis Tuglase jaoks midagi muud, kui see kirglik ja kahetsusega segatud ülistuskõne lõunaeeesti keelele, mis ta peab 1916. aasta tekstis „Võhiku mõtteid II”. Tuglas leiab siin, et kirjutamine tallinna keeles on olnud mingil määral ikka „meie hinge vägistamine”, aga ta ei taotle siin tartu murde kirjakeeleks tegemist, vaid nõuab lõunamurdeil põhineva keeleuueenduse läbiviimist eesti keeles ning lõpetab nõudmise kauni ähvardusega: „Vastasel korral kuulutame mässi ja jutlustame otsest anarhiat. Et lõunaeeestlase õigeile hingeimpulssidele vabadust anda, loome oma *provence*’i, oma kataloonia kirjanduse! Unistame ilusast setu romantikast!” (2001: 353).

Tuglase sõnavõtted ei defineeri rangelt võttes lõunaeeesti kirjandust ega ka selle võimalikke allosi iseseisvate kirjandustena, kuid sellistes tekstides luuakse defineerimiseks eeldusi. Eeldusi leidub ka kaheosalises setu lugemikus (Seto... 1923; Kodotulõ? 1925) ning kirjandusloolise kallakuga kohaliku kirjanduse ülevaadetes, mida olen käsitlenud I artiklis. Seal vaadeldud tekste üldistades võib esile tõsta mõned kontsentrid, mis enne 1980. aastate lõpu olulisi muutusi allkirjanduse kirjeldustena teistest rohkem välja arenevad. Esimene autonoomse iseloomuga kooslus oleks igal juhul vanem tartukeelne traditsioon, millest oli äsja juttu. Lisaks sellele kerkivad niivõrd-kuivõrd iseseisvate kirjeldusmudelitena välja käsitlused kirjanduslinnast Tartust (Mägi 1957a; Põldmäe 1980), võru kirjandusest (Kangro 1957) ning mulgi ja/või Viljandimaa kirjandusest (Annist 1936; Mägi 1957b; Priidel 1966) – viimasel juhul teadvustatakse küll seda, et Mulgimaa ja Viljandimaa üksüheselt ei kattu, kuid neid käsitletakse tavaliselt ikkagi ühtesulava kohaliku kultuuriruumina. Setu kirjanduse küsimus on keerulisem: setu kultuuri erilisust rõhutatakse väga tihti, kuid setukeelseid või otseselt setu kultuuriga seotud ilukirjandustekste on 20. sajandi alguses veel väga vähe ja nii käib 1920. aastatel setu lugemikes setu kirjanduse tõlgendamine ja selle kirjanduse tekstide „valmiskirjutamine” enam-vähem korraga. Kõik need kirjeldused moodustavad mingis mõttes lõunaeeesti kirjanduse allmudeleid. Nad on kohaga seotud kirjeldused, võru ja setu kirjandusel on tähtis ka keeleline eristumine, mulgi kirjandusel on keel mõnikord tähtis ja mõnikord mitte. Tartu kirjandusest rääkijad võivad mõnikord keeleseoseid küll meenutada, kuid tüüpilisem on nendest möödavaatamine. Kõik need keelest rääkimised või mitterääkimised kohalike kirjanduste käsitlustes on aga vähemalt ühes punktis väga sarnased eesti kirjandusest rääkimisele: keskendutakse eesti keelele, mõnikord ka eesti keele allkeeltele (reeglina räägitakse murretest), kuid tavaliselt ignoreeritakse tõsiasi, et need on olnud kohalikkuse tähendustest täidetud alad ka muude keelte kõnelejatele.

20. sajandi jooksul hakkab tekkima ka ettekujutus, et lõunaeeestikeelset luulet oleks võimalik käsitleda iseseisva nähtusena – püütakse kirjeldada Lõuna-Eesti

erinevaid alasid ja perioode seotult ja keelekeskselt, aga nii, et proosa ja draama jäetakse jutust kõrvale. Kõige selgemal kujul avaldub see käsitlus Viktor Kõressaare artiklis, mis ilmus ajakirjas *Mana* (Kõressaar 1977). Keskendumine luulele ei sõltu siin tõenäoliselt mitte otseselt Tuglase või Annisti arvamustest lõunapoolsete alade lüürilisuse kohta, vaid tõsiasjast, et lõunaeestikeelset luulet on selleks ajaks ilmunud rohkem kui teisi tekste, seda on juba piisavalt palju, et näha siin omaette sidusust. Kõressaar tegutses paguluses, kuid jälgis ja käsitles ka uuemat kodumaist kirjandust ning tema mõtteid on võimalik vaadelda ka nende muutuste taustal, mis algavad 1960. aastatel Eestis. Siin saab alguse korruga lõunaeestikeelse kirjanduse uus laine ning teatav tõlgenduslik nihe, mille eesotsas on Ain Kaalep. Ta hakkab siis kirjutama võrukeelset luulet, avalikult toetama murrete kasutamist ja kohalike kirjanduste arenemist, kogu selles tegevuses võib näha ka teadlikku murdekirjanduse elustamise programmi, see ilmneb ka tema hilisemast enesetõlgendusest (Kaalep 1999). Kaalepi tööde ja tegevuse tähendust lõunaeesti kirjanduse ja kirjandusloo jaoks olen lähemalt käsitlenud II ja III artiklis. Kohaliku kirjanduse defineerimise seisukohalt on tähtis juba seegi, et Kaalep soovib – nagu selle töö sissejuhatuses osutatud – kasutada lõunaeesti keele ja kirjanduse kohta eraldi sõna, uuemates töödes pakub ta sõnakujuks „uandit”. 1988. aastal arvustab Kaalep Kauksi Ülle esimest luulekogu „Kesk umma mäke”, tuletab meelde „uandi”-sõna ettepanekut, meenutab Tuglase kirjutisi, nimetab olulisi murdeluuletajaid ning jõuab siis järgmise arutluskäiguni: „/.../ aina on kõneldud, et Adson on eesti poet, kes kirjutab eesti keele võru murdes jne. Tegelikult olenebki asi sellest, kuidas seda võtta, sest kuigi kahtlemata on olemas lõunaeesti keel, ei ole ju olemas lõunaeesti rahvust...” (1997: 385). Tsiteeritud mõtisklusele järgnevad näited erinevatest kirjandustraditsioonidest ja nimetamisviisidest, kokkuvõttes võib aru saada, et Kaalep võtab mõlemat võimalikku määratlust tõsiselt: on võimalik, et Adson on murdes kirjutav eesti kirjanik, ja on ka võimalik, et ta on omas keeles kirjutav lõunaeesti kirjanik.

1980. aastate lõpu murrangule, mille konteksti need mõtted asetuvad, eelnes aeglane muutumise aeg paarikümne aasta jooksul, senine tõrjuv suhtumine murretesse vähenes lõunaeestluse eestkõnelejate toel, sel ajal hakati nõutama ka kohaliku kirjanduse täisväärtuslikkuse tunnistamist. Nagu ma olen näidanud töö põhiosa II artiklis, oli tõlgenduslike hoiakute muutumises lisaks Ain Kaalepile osaline ka Hando Runnel, aga samuti Jaan Kaplinski, Kalle Eller jmt. Kõige radikaalsemad seisukohad, mis rahvusliku kultuuri tüüplahendustest eemalduvad, tulevad sel ajal Elleri sulest. Lõunaeesti kirjanduse küsimust puudutab otseselt Kalle Elleri ja Madis Paide ühine 1967. aastal valminud tekst „Eesti landsmáli eest”, mis levis käsikirjaliselt. Tekst sisaldab jõulist üleskutset lõunaeesti ühiskeele loomisele ning avaldatakse ka lootust, et seda hakatakse kasutama iseseisva kirjanduskeelena (Eller, Paide 2012: 157). Alates 1980. aastate lõpust levivad hoiakud, mis käsitavad lõunaeesti keelelisi variante või seda keelt tervikuna täisväärtusliku kirjanduskeelena. Need seisukohad manifesteeruvad kõige silmapaistvamalt võrukeelse lugemiku kahes trükis

(Võroköstö... 1993; Võrokiilne... 1996), millest on pikemalt juttu I artiklis. Ideoloogiline muutus võrreldes varasemaga on neis raamatutes kaheldamatu. Siin ei tegeleta siiski otsesõnu võru kirjanduse määratlustega, küll aga luuakse ettekujutus võrukeelse kirjanduse paremikust, kanoonilistest autoritest ja tekstidest.

Enam-vähem samal ajal ilmnevad ka uutmoodi kontseptualiseerimised kriitikas. Lõunaeesti kirjanduse määratlemistele on viimase paarikümne aasta jooksul suurt mõju avaldanud Hasso Krulli vahendatud ja arendatud ideed. Krull võtab 1990. aastatel alguses lõunaeesti kirjandus(t)e kirjeldamisel kasutusele Gilles Deleuze'i ja Félix Guattari väikese kirjanduse mõiste, mis on neil seotud Kafka käsitlusega, selle teose tõlgib Krull ka varsti eesti keelde. 1991. aastal pühendab Krull suure osa Baturini mulgikeelse luulekogu arvutusest (Krull 1991) üldisemale arutlusele selle üle, mis on murdekirjandus, ning lähtekohana kasutab ta kõnealust väikese kirjanduse kontseptsiooni. Murdekirjanduse mõiste Krulli tekstides edaspidi problematiseerub ja taandub (nii nagu ta taandub 1990. aastate jooksul kriitikast laiemalt), aga jätkuvad ühelt poolt arutlused väikese kirjanduse ja teiselt poolt võru kirjanduse üle. Oma „Väikese kirjanduse määratluses” on Krull analüüsi põhiobjektiks valinud Juhan Liivi. Krull juhib tähelepanu sellele, et väikese kirjanduse mõistet saab kasutada kahes tähenduses ja ta ise kasutab samas neid tähendusi vaheldumisi: ühelt poolt on tegemist rõhutatult just väikse kirjandusega, mis on teatavas mõttes „olemise häälestus” ja see erineb võimupositsiooniga seotud suurest kirjandusest; teisalt – väikest kirjandust saab käsitleda ka väikerahvaste ja vähemusrühmade kirjandusena (Krull 1996: 83–84). Oluline on nende määratluste puhul „väikese” ja „suure” suhe – ehk nagu kirjeldavad seda algupäraselt Deleuze ja Guattari: „/.../ „väike” ei iseloomusta enam teatavaid kirjandusi, vaid igasuguse kirjanduse revolutsioonilisi tingimusi selle rüpes, mida nimetatakse suureks (või etableerunuks)” (1998: 60). Käesolevas töös „väikese kirjanduse” kontseptsiooni ei rakendata, kuid kontseptsioonis on arutlusviisi ja tähelepanekuid, mida tasuks meeles pidada. Minu jaoks on väikese ja suure paratamatu suhte kõrval siin ka vaja rõhutada suhete seotust võimupositsioonidega. Ühendumine poliitilisusega on paratamatu, Krulli varasema käsitluse järgi toimub see murdekirjanduses (näilisest apoliitilisusest hoolimata) „teataval desindividuaatsiooni tasandil, poliitiline valgub murdekirjandusse just selle kaudu, et on valitud võimust täiesti ilmajaetud vähemuskeel” (1991: 1286).

Krull edaspidistest käsitlustest paistab mõiste selgitamise seisukohalt olulisena ka arvustus Kauksi Ülle romaani „Paat” kohta. Ta mõtleb siin võru keele tähenduse üle, tõdeb, et siin oleks tõesti õigem rääkida vernakulaarsest keelest ja mitte murdest, ning jõuab järgmise arutluseni: „Võru kirjandus erineb siis eesti kirjandusest umbes samamoodi, nagu kanada kirjandus erineb ameerika kirjandusest: me võime öelda, et kanada kirjandus on samuti ameerika kirjandus, kuid võime ka öelda, et neil on teatav erinevus: „/.../ Me ei lähe päris enesega vastuollu, kui ütleme, et võru kirjandus on ühtlasi eesti kirjandus, ja väidame samas, et ta on ikkagi erinev; võime ka öelda, et võru kirjandus võib

olla niihästi võru- kui eestikeelne” (Krull 2000: 169). Arne Merilai umbes samal ajal kirja pandud mõttekäik võru ja eesti kirjanduse suhete kohta meenutab Krulli kirjeldust, kuid ei ole siiski päris seesama. Merilai leiab, et võru kirjandusest järeldub eesti kirjandus („võru kirjandus on alati ka eesti kirjandus”), aga eesti kirjandusest ei järeldu võru kirjandus (vaid järeldub muudki) – ning kui nii, siis on võimalik jõuda väiteni, et võru kirjandus on loogilises mõttes eesti kirjandusest tugevam, sest on võimalik temast lähtuv implikatsioon (2000: 161). Mis Krulli ja Merilai arutlusi muidugi sarnastab, on see, et mõlemad näevad võru ja eesti kirjanduse seose vältimatust, aga mõlemad jõuavad seda kirjeldades paradoksini.

Kaaleplikust uandi ehk lõunaeeesti kirjanduse üle arutlemisest jõutakse 1990. aastatest peale üha sagedamini võru kirjanduse küsimuste juurde, jõuab ka Krull, ning see on ootuspärane olukorras, kus võrukeelne kirjandus on lõunaeeesti erinevatest harudest kõige vitaalsem ja genereerib ka ise enda tõlgendamiseks vajalikku diskursust. Krull võetakse võru kirjanike seas kergesti omaks, kuid ta jääb ikka esindama kõrvalseisja vaadet teemale. Kauksi Ülle on teine olulisem võru kirjanduse määratleja viimastel aastakümnetel ning võru kirjanduse juhtautorina esindab ta kindlasti liikumise „seesmist häält”. Krulli arutluses pole mingit otsest sundust üht või teist definitsiooni lukku lüüa, Kauksi Ülle eestkõnelejalik kõnelemisviis on rohkem ideologiseeritud ning see suunab mõisteid kehtestama, kirjeldama nii sõnu, tekste kui ka kirjanduslugu kuidagi lõplikuna. Päris ühtemoodi ta seda siiski erinevates tekstides ei tee, kuigi ühine tuum neis kordub.

Kauksi Ülle kirjandusalaseid sõnavõtte olen jälginud töö põhiosas II artiklis kirjandusloolikusse puutuvaid aspekte rõhutades. Siin on kohane rõhutada tema mõistekasutust, juhttekst on tal nii võru kirjanduse määratlemise kui kirjandusloostamise puhul sama – „Võro kirändüs – miä tuu um?”, mille esimene lõik sisaldab kohe vastust pealkirjas esitatud küsimusele: „Võro kirändüs om Eesti Vabariigi lõunahummogu-osan elävä võro kiilt kynõlõva rahva kirändüs üten rahvaluulõgaq. Võro kirändüs om osa tuust eesti kirändüsest, midä om kutsut nimega lõunaeeesti (Oskar Kruus, Kronberg) vai oandi (Kaalep), ehk ugandi (Kaplinski) kirändüses. Niikutsut lõunaeeesti kirändüs om jaet *mulgi* (Adamson, Baturin), *tarto* (Suits), *võro* (Adson, Jaik, Lattik, Kolk) ja *seto* (Haavaoks) kirändüses” (2000b: 264).” Siit võib jälle välja lugeda ambivalentset suhet eesti kirjandusega, mida kirjeldas teistmoodi Krull: tegemist nagu oleks oma keelt kõneleva rahva kirjandusega ja samas ikkagi lõunaeeesti kirjandusega, mida on nimetatud mitme nimega. Lõunaeeesti kirjandusel on omakorda allkirjandused, millega tekib jällegi mitmetine suhe. Esitatud kirjandusloo kondikavas on vaheldumisi kasutusel ühendava sõnana „lõunaeeesti” ja „uandi” (mis on ikkagi samuti Kaalepi pakutud kuju, kuigi eespool nimetab Kauksi Ülle Kaalepiga seoses vaid „oandit”), kogu lõunaeeesti lugu saab eelmänguks viimasele arengujärgule, milleks on „Võro kirändüse jälkisündumine Võromaa pääl” (2000b: 270). Artikli lõpuosas on välja pakutud võru kirjanikuks olemise tunnuseid, kesksetena on esile tõstetud võrukeelsete raamatute olemasolu, võrumaine

päritolu, psühholoogilise võru vaimu esinemine teostes ja see, kas kirjanik on Võrumaal sündinud või elanud (2000b: 272–273). Võrumaast on siin juttu Vana Võrumaa (ehk ajaloolise Võrumaa) tähenduses, mis on Kauksi Ülle sõnutsi võrukeste enesemääratluse aluseks (2000b: 264–265). Võru kirjanduse tunnuseid on ta nimetanud ka mujal ja mõnikord ka natuke teistmoodi, Juhan Jaigi ja Jaan Lattiku loomingut käsitledes ütleb ta näiteks nii: „Võro keele kasutamist loomingun aga olõs ma lugenud võro kirändüse edimädses tunnismärgis. Toda tävvendäseq inämbüste religioosus, rahvaluulõ alospõhi ja salongilisus. Tõisist tunnismärgest muidoki Võroma loodusõ kirjeldämine, pagulaspõli ja latsõpõlvõ Võromaa kujotamine uma loomingu kygõ paremban osana” (2000a: 118). Tsiteeritud tunnusterida sõltub siin kirjanikest, kellest jutt käib, aga on tõstetud üldistuse positsiooni. Kui neid varieeruvaid üldistusi veel kord üldistada, siis võiks minu meelest Kauksi Ülle seisukohad kokku võtta kuue punktiga: esiteks – võru kirjandus on lõunaeesti ehk uandi kirjanduse osa ja ka teataval moel taaskehastumine uues ajas; teiseks – alati on võru (ja ka laiemalt lõunaeesti) kirjanduse tunnuste seas esimesel kohal keel, kuigi Kauksi Ülle jätab avatuks võimaluse, et võru kirjandus võib mõnel juhul olla ka eestikeelne (nt 2000b: 271); kolmandaks – alati mängib mingit rolli koht, võru kirjanduse kirjeldamisel laiemas mõttes Vana Võrumaa, kitsamalt kirjaniku koduümbrus; neljandaks – mitte alati ei räägi Kauksi Ülle võru vaimust, aga ta näib seda ikka ja jälle oma tekstides otsivat; viiendaks – rahvaluule mängib siin alati suurt rolli, seda nähakse nii mõjuallikana kui ka kirjanduse osana. Artiklis „Võro kirändüs – miä tuu um?” ei tule see küll välja tunnuste loendamisel teksti lõpus, kuid tuleb välja markantselt avalõigus, mida tsiteerisin – siin öeldakse ju järjekordse paradoksaalsusega, et võru kirjandus on kirjandus koos rahvaluulega. Kuuendaks – võru ja eesti kirjanduse suhet pikalt lahti ei kirjutata, aga igal juhul pole see ühemõtteline. Mitmemõttelisuse tagamaaks võiks olla see isiklik identiteedikirjeldus, mida Kauksi Ülle on avanud vastustes Taive Särje uurimistöö küsimustele, seal ta on määratlenud end korraga kolmeti: „eestlane”, „võroke”, „seto” (Särg 2009: 94). Tema jaoks üks ei välista teist ja teine kolmandat, olgu siis, et nende identifitseeringute omavaheline suhe võib mõnel juhul olla ka komplitseeritud ja võib tekkida ka huvitavaid vastandusi. Näiteks on Kauksi Ülle teisal rääkinud sellest, et „niinimetedüq iistläseq” peaksid looma tegelikud suhted „setodõgaq”, selle asemel on aga seni olnud vaid koloniseerimine (2002: 97).

Krulli ja Kauksi Ülle käsitluste peegeldused on näha ka suures osas uueimatest võru või lõunaeesti kirjandust määratlemise küsimusega tegelevatest tekstidest. Kirjanduse piirjooni kirjeldatakse kiirkorras mitmel puhul, tõsisemat mõiste üle arutlemist on näha ülikooliõpingute raames tehtud töödes ja nende põhjal kirjutatud artiklites: Valdo Valperil (Valper 2006; Valper 2007), Merlin Mürgil (Mürk 2013) ja Margit Tintsol (Tintso 2013), ebamäärasemalt ka näiteks Leila Holtsil (Holts 2006) jmt. Mõiste piiritlemisega on tegeldud ka Ülo Tontsu (Tonts 2002) ja minu enda töödes, lisaks leidub mitmeid tekste, kus mõiste piiride fikseerimine pole omaette eesmärk, kuid lõunaeesti kirjanduse tunnuste

üle mõtiskletakse. Põhjalikumal viisil näiteks Lauri Sommeri artiklis lõunakandi kirjanduse meelsusest, mis ilmus ajalehe Sirp Lõuna-Eestile pühendatud erinumbris. Mõttearenduse lõpuks jõuab Sommer kokkuvõtteini: „Võib öelda, et lõunaeestlus on igal pool eksimatult äratuntav, kuid pole kuskil sõnastatav” (Sommer 2002). See võibki olla põhimõtteline kokkuvõtte kõigist lõunaeesti käsitlestest, kuid teadus peab vähemalt püüdmagi sõnastamatust ületada.

Lõunaeesti kirjanduse – ja eriti võru kirjanduse – määratlusi olen ise arutanud kahes tekstis, esimene neist on trükitud ilmunud (Velsker 2005), teine on käsikirjaline „Võru kirjanduse kujunemislugu” (Velsker 2010b), mille alguses tuleb võru kirjanduse tähendusest juttu. Selle töö algvariant valmis 2006. aastal Võru Instituudi tellimisel ja oli mõeldud võru kirjanduse õpiku kirjanduslooliseks peatükiks, tekst sai uue kuju 2010. aastal. Õpik pole minust mitteleenevatel põhjustel senimaani ilmunud, kuid käsikirjalist peatükki on kasutatud ühe (kuigi mitte peamise) taustana ka Valperi, Mürgi, Tintso jmt töedes.

Mürgi magistritöö teine peatükk (2013: 11–17) arutleb vähemuskeele, väikese kirjanduse ja võru kirjanduse üle, taotledes kongeniaalsust nii Krulli kui Kauksi Ülle seisukohtadega. Kõige põhjalikum mõistekasutuse teemadel juurdlemine leidub Valdo Valperi bakalaureusetöös, see on peamiselt kesken datud töö esimesse alapeatükki „Võru kirjanduse määratlemine”. Selles võetakse lähema ja revideeriva vaatluse alla Kauksi Ülle väited, mille kõige nõrgemaks lüliks peab Valper võru vaimu käsitlest – edasi arutledes jõuab ta seisukohani, et võru kirjanduse peamine eristav tunnus on keel, kuid teatavaid mõõndusi tuleb teha mitmekeelsete tekstide puhul (2007: 8–9). Samu seisukohti lühemal kujul oli Valper õigupoolest tutvustada juba enne lõputöö kaitsmist ilmunud artiklis (Valper 2006). Holts räägib oma magistritöös ja sellele järgnenud artiklis „võru kirjanduse lätest”, kuid lätted ja tunnused on seotud ja Holts asub sisuliselt toetama Valperi põhiväidet – seda, et võru kirjanduse esimene tunnus on keel (2006: 83). Margit Tintso kaitses Tallinna Ülikoolis magistritöö, millest on samuti ilmunud kokkuvõttev artikkel. Tintso vaatleb võru kirjanduse definitsioone, taotluseks pole aga otseselt mõistete ümberdefineerimine, vaid võru vaimu (Valperi meelest niisiis kõige kahtlasema tunnuse) tähenduste lähem käsitlest. Veenva analüüsi tulemusena jõuab Tintso järelduseni, et „võru või lõunaeesti vaimu seletamisel ei ole võimalik vaadata mööda kohavaimu küsimusest” (2013: 145) – ehk siis teisisõnu – teostes avalduv ruumikujutus mängib „võru vaimus” otsustavat rolli.

Tonts räägib oma artiklis lõunaeesti kirjandusest ja eesti kirjanduse uurimisest eesti, lõunaeesti ja võru kirjandusest kui seotud mõistetest, ta pöörab tähelepanu keelelisele küljele, aga rõhutab samas, et teised tunnused (eriti koht) on samuti olulised, ja jõuab siis resümeeriva tõdemuseni: „On vaja ning on seejuures väga tähtis lähtuda lõunaeesti kirjanduse võimalikult avaramast mõistmisest. Mis tähendab selle tunnistamist ja meelespidamist, et suur osa lõunaeesti kirjandusest ei ole murdekeelne” (2002: 33). Sõna „murdekeelne” on Tontsu artiklis neutraalses tähenduses. Kui kõrvale jätta sõnakasutusest ilmnevad keele- ja kultuuriideoloogilised erinevused, siis võib tõdeda, et

mõistemahu piiritlejana satub Tonts pigem Kauksi Ülle lähikonda ja erineb Kauksi Ülle kriitikust Valperist. Mina pole oma 2005. aastal ilmunud artiklis sõnastanud otseselt ühtegi definitsiooni – ses mõttes on siingi tegemist mõtisklusega, mis jõuab sõnastamatuseni –, kuid defineerimispiiride läbikatsumist siit leiab. Võtsin üheks aluseks Kauksi Ülle kirjeldused võru kirjanduse kohta ning arutlesin konkreetsete autorite näidete toel piirjuhtumite üle, mis määratlemisel ette tulevad. Põgusalt on esile tõstetud võru ja lõunaeesti kirjanduse suhe kui omaette probleem (Velsker 2005: 22–23). Seni käsikirja jäänud teksti algusosas tõin ma – õpiku formaati silmas pidades – lühidalt välja võru kirjanduse tunnuseid, keele ja kohaga seotud kirjelduste kõrval sai sinna suurema seletuseta kirja ka „võru vaim”, mida nii Valper kui Tintso on kriitiliselt vaadelnud ja mis ongi selles komplektis kõige vaieldavam. Vaimust sai seal räägitud osalt Kauksi Ülle eeskujul, kuid nägin siin ka võimalust vihjata vaimu veidi teistsugusele avaldumisele, nimelt teksti võrumeelsele ideologiseeritusele. Pakutud tunnustekimp varieerib varasemate käsitlejate arvamusi ning siingi on esmatahtsaks seatud kirjandusteose keel, samuti juhtisin eraldi tähelepanu nii autori kui ka adressaadi koha- ja keelesidusele. Teistest uurijatest rõhutasin siis rohkem – ja pean vajalikuks rõhutada ka praegu – mistahes üksiku tunnuse suhtelisust ja tunnuste koosmõju tähtsust. Üks või teine joon võib tekstil ka puududa, kuid kokku peaks saama kujuteldav „kriitiline mass” tunnuseid, millest tekiks äratundmine, et mingi konkreetne tekst mahub võru kirjanduse piiridesse. Õpikusse planeeritud teksti puhul peab silmas pidama veel seda, et tegemist oli tellitud tööga, kus võru kirjandus oli baasmõistena ette antud. Praeguses situatsioonis võib see tõesti olla üks käepärasemaid võimalusi Lõuna-Eestiga seotud kirjanduslike eriteemade käsitlemiseks, kuid see ei tähenda, et peaks kõrvale heitma teised lahendused.

3.3. Vahekokkuvõtteid ja küsimusi

Lõuna-Eesti, lõunaeestluse ja lõunaeesti kirjanduse kirjeldusi ja kirjelduste tagamaid jälgides tulid esile mõned üldised jooned. Neist tuleb lähtuda ja nende juurest edasi liikuda. Sai kinnitust, et

- Lõuna-Eesti eristub kaheldamatult naaberladest keeleliselt, ajalooliselt, osalt ka kultuuriliselt, tõlgendajate otsustada jääb see, kui põhimõttelisena tahetakse seda eristumist näha;
- setude identiteedist on kirjutatud kõige rohkem ning ajaloolistel põhjustel see eristub teistest Lõuna-Eesti paikkondlikest identiteetidest, sellest hoolimata, et setu keele lahknemine võru keelest väga suur ei ole;
- lõunaeesti kirjandusest käsitlustes räägitakse, kuid sageli eelistatakse keskenduda mõnele kitsamale lõunaeestilisele kirjanduskooslusele – kõige rohkem räägitakse tartukeelsest kirjandusest (peamiselt seoses kaugema ajaloo) ja võru kirjandusest (peamiselt seoses kaasajaga);

- lõunaeesti kirjanduse defineerimisel ei pääse mööda suhtest eesti kirjandusega, sageli tekib selle suhte kirjelduste puhul ettekujutus traditsioonidest, mis on korraga koos ja lahus;
- lõunaeesti kirjanduse defineerimiste puhul on üldine, et keelelist eristumist nähakse primaarse tunnuseks ning sageli tekivad need definitsioonid kitsamalt seoses võru kirjandusega;
- keelelist eristumist kui primaarset tunnust ühitatakse igal juhul arusaamaga ruumilisest eristumisest, üks iseloomulikke näiteid on see, kuidas tavatsetakse keelest, kultuurist ja kirjandusest rääkimisel osutada Vana Võrumaa piiridele – seda tehakse enamasti sellepärast, et 18. sajandi lõpupoole kehtima hakanud administratiivne jaotus sobib keeleliste piiridega paremini kui praegune.

Nende suhteliselt selgete sedastuste varjus on jätkuvalt lahendamata probleeme, millega kirjandusloolane kohtub ning mille suhtes peab ta otsuseid langetama. Üks põhimõttelisemaid on see, kas ta peaks defineerimisel orienteeruma ajalooliselt selgemini välja kujunenud identiteetidele ja kirjeldusviisidele (nt võru kirjandus) või võiks ta asja lahendada ka teisiti. Muidugi ei välista kõik kirjeldusviisid üksteist: näiteks on täiesti loomulik, et võru kirjandusest rääkija räägib vahepeal ka lõunaeesti kirjandusest laiemalt või siis setu identiteedi uurija laiendab uurimisvälja lõunaestluse teistele avaldamisviisidele. Kirjandusloos peaks aga olema üks mõistemaht ikkagi keskne, selle alusel hakatakse valima tekste ja autoreid, selle valgusel hakatakse kirjutama teksti. Kirjandusloolane võib tõepoolest defineerida oma objekti kujunenud traditsioonidest lähtuvalt võru kirjandusena või tartukeelse kirjandusena, aga ikkagi – millised oleksid teised võimalused ja kaalumist väärt küsimused? Minu arvates peaks kaaluma:

- kas peetakse vajalikuks keelekeskset defineerimist, mis ühendaks väikeseid kohalikke keeli suuremaks tervikuks, või mitte;
- kui keelekesksust peetakse vajalikuks, siis kas seda tervikut piiritletakse võru-setu kirjandusena, lõunaeesti kirjandusena või veel muudmoodi;
- kui eelistatakse veel suuremaid keelelisi kooslusi, siis kas oleks võimalik ka selline käsitus, mis pakub osalist alternatiivi eesti kirjandusest kõnelemisele – näiteks, kas oleks võimalik, et lõunaestikeelseid kirjandustekste vaadeldaks hoopis soome-ugri kirjanduse autonoomse allosana või siis osana murdekirjandusest kui täiesti omaette kooslusest vms;
- kas oleks võimalik ka tüüpilise keelekeskse lähenemise asemel valida lõunaeesti kirjandusest kõnelemiseks teine lähtealus, ennekõike võiks tulla kaalumisele koha valimine primaarseks tunnuseks;
- kui kohakeskset lahendust ehk teisisõnu territoriaalset põhiprintsiipi peetakse võimalikuks, siis kas jutuks on Lõuna-Eesti kirjandus tervikuna või mingi osa sellest;

- kas kohakeskse lahenduse puhul peetakse silmas praeguseid maakonna piire või mingeid ajaloolisi piire (nt Ugandi ja Sakala maakonna piire või Liivimaa kubermangu põhjapiiri);
- kui eelistatakse kirjeldada veel suuremaid territooriume, siis kas on võimalikud ka teistsugused lahendused kui Eesti kontekst – eriti tuleks kaaluda Lõuna-Eesti kirjanduse võimalikku autonoomsust Liivimaa kirjanduses või Baltimaade kirjanduses;
- kas oleks võimalik suurema terviku raames rääkida lõunaeesti kirjandusest ka kui eesti allkirjanduste ühest lülist – sel juhul satuksid ühe terviku põhi-osadeks veidi ootamatul kombel lõunaeesti kirjandus ja pagulaskirjandus, aga ka punkluule, geiromaaniid jms.

Kõiki pakutud võimalusi ei jõua ma võrdse põhjalikkusega kirjandusloo jutustamise seisukohalt analüüsida ning need võimalused polegi võrdsed. Pikema arutluseta jäävad laiemalt piiritletud kirjanduslood, nende seas ka mõned arvestatavad võimalused. Neist laiematest võimalustest tunduvad olevat intriigerivad ja mõeldavad näiteks soome-ugri kirjanduslugu, eesti allkeeltes kirjutatud kirjanduse lugu või ka Liivimaa kirjanduslugu. Liivimaa kirjandusloo kirjutamine on küll keeruline erinevate keelte põrkumise ja mõnikord ka keele- ja kirjandusruumide suhtelise enesessesuletuse pärast, soome-ugri kirjandusloos tuleks ette samuti isoleeritusega seotud probleeme. Allkeelsete kirjanduste loos oleks sidususe võimalus tõenäoliselt suurem, mõtlemisainet selleks võiks pakkuda näiteks õpiku "Eesti keele allkeeled" viimane peatükk "Ilukirjandus – allkeelte süntees" (Hennoste, Pajusalu 2013: 132–138).

Kindlasti peab edasi kaaluma lõunaeesti kirjanduse kõige levinumaid keelekeskseid kirjeldusvõimalusi. Võib ju ka küsida, miks siis ikkagi mitte kohe loobuda lõunaeestilise terviku taotlemisest ning orienteeruda neile tavadele ja identiteetidele, mis elujõulisel kujul olemas. Kui küsimust lähemalt vaadata, siis selgub, et kõigi kirjeldusviisidega on probleeme, seejuures ka harjumuspäraste arusaamadega. Harjumuspärast käsitlust võru kirjandusest või tartukeelsest kirjandusest ei saa kuidagi tagasi lükata, sest nad kirjeldavad nähtusi, mis „tegelikult” on olemas, kuid neid ei saa ka päris probleemivabalt kasutada.

4. LÕUNAEESTI KIRJANDUSLOOD: KÄIBIVAD JA VÕIMALIKUD LAHENDUSED

4.1. Lõunaeeesti kirjanduse uurimine ja senised kirjandusloolised käsitlused

Töö põhiosa I artikkel annab ülevaate lõunaeeesti kirjandusloolistest käsitlustest alates 1920. aastatest ja lõpetades 1990. aastatega, II artikkel keskendub kolme autori, Ain Kaalepi, Hando Runneli ja Kauksi Ülle tähendusele lõunaeeesti kirjanduse tõlgendamisel. Neist Kaalep on oluliselt suunanud ka kirjandusloolise mõtte hilisemat arengut, kuigi ta pole otseselt kirjutanud lõunaeeesti kirjanduse ülevaateid. Kauksi Ülle on kujunenud uuema võru kirjanduse keskseks figuuriks ning ka programmiliseks võru kirjanduse ajaloo kujundajaks. Kahe artikliga on antud ülevaade kuni 21. sajandi alguseni. Need artiklid vajavad siinkohal tutvustavat kommenteerimist ning pakutud koondpilt vajab lõpuks täiendamist kõige uuemate käsitluste osas.

I artikli alguses olen refereerinud David Perkinsi väiteid, vähemalt üks neist väärrib siin kordamist, nimelt on Perkinsi meelest kirjandusloolase tegevuse aluseks klassifitseerimine ning selle juures on kolm olulist aspekti: kirjanike kaanon või tekstide võrgustik, mõiste või iseloomustus ja nimi (1992: 87). Enne 20. sajandit oli kujunenud suhteliselt selge arusaam tartukeelsest kirjasõnast, mis hakkab esimestes kirjandusloolistes käsitlustes formeeruma ka teatavaks koondpildiks, näiteks nii, nagu ma olen kirjeldanud Hermanni kirjandusloolist käsitlust siinse töö alapeatükis 3.2. Selle koondpildi loomine jätkub 20. sajandi esimesel poolel ning sellest on juttu ka I artiklis. Kõnealusel tartukeelse kirjasõna käsitlemise viisil on selged piirjooned: nimi võib küll veidi varieeruda („tartukeelne”, „lõunaeeestikeelne” vms), mõiste on määratletud konkreetse printsiibi alusel, eristatakse ühes kirjakeeles kirjutatud kirjasõna, selles nähakse autonoomset tervikut, mis samas on käsitlejate jaoks üks haru eesti kirjandusest. Nagu olen I artiklis näidanud, on ka 20. sajandi kirjandusloolaste tüüpiliseks seisukohaks see, et tartukeelse kirjasõna eristumine ei olnud eesti kirjanduse terviku seisukohalt mõistlik, see hinnang aga kaob 20. sajandi lõpus. Tartukeelse kirjasõna kaanonit kirjanduslugudes ma artiklis põhjalikult ei kirjelda, kuigi puudutan. Siinkohal on võimalik artiklis viidatud materjali põhjal teha mõned märkused tartukeelse kirjasõna kaanoni kohta. Esiteks – autorite hulk on kaugema ajaloo puhul suhteliselt väike ja see tähendab sisuliselt seda, et kõike teadaolevat registreeritakse, valikud tulevad 18. ja 19. sajandi osas. Teiseks – valikud toimuvad alati tallinnakeelse kirjasõna taustal ning on üldine tendents, et tartukeelsest kirjandusest räägitakse järjest vähem. Räägitakse Käsü Hansust, räägitakse tõenäoliselt ka Johann Christian Quandti tegevusest hernhuutliku kirjasõna edendajana (nt Suits 1953: 37–38 ja 53–54). Pärast seda nimetatakse paremal juhul mõnd üksikut tartukeelset teksti ja tõstetakse esile Johann Philipp von Rothi ja Gustav Adolph Oldekopi tegevust 19. sajandi alguses, Oldekopi töid küll varasemates käsitlustes ekslikult Rothile omistades (nt Suits 1953:

107–108). Sageli katkeb ülevaade tartukeelsest kirjandusest 19. sajandi alguses, kuigi kirjandust veel tollal ilmus. Kolmandaks – kujunevad siiski välja ka tartukeelse kirjasõna üksikud vältimatud autorid, eelkõige Käsu Hans, keda ei unusta ükski kirjandusloolane isegi mitte neil aegadel, kui tema nutulaulu uustrukke Eestis ei avaldata.

Nagu olen I artiklis näidanud, hakatakse hilisema kirjanduse osas rääkima tavaliselt murdeluulest, selle sõna pruukimist tuleb ette seoses Friedrich Kuhlbarsiga, kindlasti aga on sõna käibel Artur Adsoni ja Henrik Adamsoni loomingu puhul ja samuti hilisemate murdes kirjutajate kirjeldamisel. Artiklis olen 20. sajandi esimesest poolest välja toonud ja eraldi käsitletud kaanoni kujundamise seisukohalt olulist kaheosalist lugemikku, raamatuid „Seto lugõmik” (1923) ja „Kodotulõ” (1925), mille põhikoostajaks oli Paulopriit Voolaine. Enne 1990. aastaid ühtki analoogilist tekstikogu vormis kaanoni kujundamise katset ei tule, küll aga ilmub lühemaid ülevaateid, mis keskenduvad lõunaeestilisele materjalile ja piiravad seda tavaliselt regionaalselt – neid töid ma kõnealuses artiklis ka vaatlen. Samuti ilmub mitmeid autorikeskseid käsitlusi, millest pikemalt ülevaadet pole antud ja antud teema seisukohalt ei paista see ka vajalik olevat, sest valdav osa neist ei kasuta kontekstualiseerimisel Lõuna-Eestiga seotud taustsüsteeme, küll võib jätkuvalt kuni 1990. aastate alguseni (ja mõnel juhul ka hiljem) esineda „murdeluule” või „murdekirjanduse” sõna.

I artiklis leidsin 20. sajandist kaksteist teksti, mida võiks nimetada lõunaeesti kirjanduse ülevaadeteks. Suur osa neist pole küll esmajärjekorras kirjutatud mitte kirjanduslooliste eesmärkidega, kuid muuhulgas peetakse silmas ka neid. Nagu selgub, on mitmed tööd seotud kirjandusliku turismi arenguga, selle kõrval pole tähtsusetu kodu-uurimuslik sihiseade. Käesoleva teksti alapeatükis 3.2 on viidatud sellest tekstide komplektist neile töödele, mis aitavad kirjandusloolises plaanis kujundada välja eriti ettekujutusi Tartust ning võru ja mulgi kirjandusest, aga neid piiritusvõimalusi on ka teisi. Näiteks on turistidele mõeldud ja sellepärast territoriaalse printsiibi alusel koostatud väljaanne Oskar Kruusi väike raamat „Kirjanduslik Otepää” (Kruus 1969), mis ei piirdu siiski mitte kitsalt Otepäaga, vaid konstrueerib sellise Otepää-keskse lõunaeestilise territooriumi, mida eraldi tervikuna tavapärasel maakaartidel ei kohta. Kruusi ruumimudel pole kirjandusloolise kontseptsiooni saadus, vaid sõltub turismiga seotud eesmärkidest. Kõikidest neist käsitlustest on kõige selgemalt kirjandusloolise ülesandega Kõressaare artikkel lõunaeestikeelsest luulest ja Adsonist (Kõressaar 1977) – see on ka ainuke minu artiklis käsitletud töödest, mille puhul on kindel, et lõunaeestikeelse kirjanduse ajaloo kirjutamist peetakse tõsiseltvõetavaks kirjandusteaduslikuks ülesandeks. Ebamäärasemal kujul võiks ligilähedase seisukoha avaldumist aimata siiski ka teistel käsitlejatel, eriti Annistil (Annist 1936), kes küll keelekeskse lahenduse asemel pakub Mulgimaa kirjanduse ülevaates kohakeskset vaatepunkti.

Nii Eestis kui ka paguluses algab 1960. aastatel suhtumise muutumine lõunaeestilisse keelde ja kultuuri, selle tendentsi vaikset arengut saab jälgida kuni

1980. aastate lõpuni (ehk uue arengujärgu alguseni) – äsja viidatud Kõressaare tekst võiks olla selle üks näiteid. Analoogilisi tekste leiab selle perioodi trüki-sõnast vähe, mentaliteedi muutumist saab jälgida kergemini Eestis ilmunud kirjutiste puhul, kuid ka nende seas pole suuri väljaarendatud uurimusi – leiduvad mõned väiksemahulised publitsistlikud ülesastumised ning mõned kirjandusalased artiklid. Eestis avaldatud tekste ja hoiakuid olen jälginud II artiklis, Kõressaare ja Kaalepi omaaegsele rollile viitasin alapeatükis 3.2 seoses lõunaeeesti kirjanduse mõiste kujunemisega. Kaalepist on eraldi juttu veel III artiklis, kuid veidi teistsuguse nurga alt, seda artiklit tutvustan lähemalt järgmises alapeatükis.

II artiklis käsitletud Kaalepi ja Runneli tööd esindavad kaht põhimõtteliselt erinevat lähenemisviisi lõunaeeesti kirjandusele: Runnel esindab eesti kultuuri ühtsust rõhutavat seisukohta, Kaalep rõhutab pluraliteeti. Kaalepi käsitus viib paljukultuurse kultuurimudeli väärtustamise juurde, mis omakorda sobib hästi lõunaeeestilise keele ja kultuuri väärtustamisega. Samuti tuleb ta töödest välja võimalus, et ajaloolisele keelelisele erinevusele apelleerides oleks võimalik vaadelda lõunaeeesti keelt ja kultuuri ka iseseisva nähtusena. Eestikeskse Runneli seisukohtades tundub olevat esmapilgul suuremaid vastuolusid, kuid neilegi leiab seletusi, vähemalt osalisi. Nimelt tähtsustab ta eesti keele ja kultuuri ühtsuse kõrval ka kirjanduse emakeelsust ning murdekeelne looming on tema jaoks emakeelsuse kõige ehedam ilming. Kaalepi lähenemine saab osaliselt eeskujuks uuema aja võru liikumisele, Runnelil on eeskuju andvat tähendust vähem, kuid samas on tegemist ka tema puhul jätkuvalt arvestatava kultuurihoiakuga, mis tõstab kohalikku keelt ja kirjandust esiplaanile.

Vaikne muutumisprotsess asendub 1980. aastate lõpul ja 1990. aastatel järsemate murrangutega poliitikas ja kultuuris, sajandi lõpul tekivad ka uuenenud arusaamad lõunaeeesti kirjandusest. Muutub terminoloogia (sellest oli juttu alapeatükis 3.2) ning nüüd võib rääkida juba tõsikindlamalt lõunaeeesti kirjanduse uurimisest kui iseseisvust tegevusalast. Lisandub järjest rohkem artikleid, arvustusi ja ettekandeid, kus polegi enam vältimatu „suure” eesti kirjanduse valimine esmaseks taustsüsteemiks. Lõunaeeesti uurimine saab selgemad piirjooned muuhulgas sellepärast, et tegevusele tekib institutsionaalne toetus ning mõned sariüritused ja -väljaanded annavad Lõuna-Eestiga seotud keele-, kultuuri- ja kirjanduskäsitlustele uue formaadi. Siin on tähtis roll Kaika suveülikoolidel, mis hakkavad toimuma regulaarselt alates 1989. aastast. On välja antud kaks köidet pealkirjaga „Kaika suveülikooli kogomik” (1997 ja 2003), mis koondavad esimese üheteistkümneme suveülikooli ettekandeid, teiste seas kirjanduskäsitlusi. Alates 1997. aastast ilmub Võru Instituudi toimetiste sari, alates 2002. aastast Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat, neis väljaannetes leidub märkimisväärsel hulgal ka kirjanduskäsitlusi. Kirjandusest kõnelemise pidevust hakkavad suurendama ka kohalikud ajalehed, eriti aastatel 1989–2007 ilmunud Võrumaa kultuurileht Viruskundra ning alates 2000. aastast ilmuv võrukeelne Uma Leht. Neist murranguaegadest peale räägitakse eriti sageli võru kirjandusest, oluliseks võru

kirjanduse tõlgendusaktiks ning ka murrangu kandjaks saab võrukeelne lugemik, mis ilmub kahes trükis erinevate pealkirjade all – „Võrokõstõ lugõmise-raamat” (1993) ja „Võrokiilne lugõmik” (1996). Neid väljaandeid ja nende rolli võru kirjanduse mõtestamisel käsitlem lähemalt I artiklis.

Lugemiku üks koostajaid oli Kauksi Ülle, kes selleks ajaks oli juba saanud kõige tuntumaks kaasaegseks võrukeelseks kirjanikuks. Lisaks sellele sai ta peagi kõige mõjukamaks lõunaesti kirjanduse tõlgendajaks ning esimeseks programmiliseks võru kirjanduse ajaloo visandajaks. Tema töödest on juttu II artiklis, eriti rõhutan seal tema kirjanduse ajaloo käsitlust „Võro kirändüs – miä tuu um?” (Kauksi Ülle 2000b), seda on vaadeldud siinses kokkuvõtvas ülevaateartiklis ka seoses mõistete kujundamisega. Kauksi Ülle ühendab lõunaesti (ehk uandi) ja võru kirjanduse, kujutades varasemat tartukeelset arengujärku praeguse võru kirjanduse eelloona. Tema kirjutamisviis arvestab keele- ja kirjandusloolisi tõsiasju, aga selles valitseb tugev ideoloogiline programm, mille eesmärgiks on luua võru kirjandus ning ühtlasi anda sellele kirjandusele ja kultuurile ajalugu, mis seda vääristaks. Ettevõtmises võib näha analoogilist taotlust 19. sajandiga, mil kirjandusloo narrativiseerimine ja rahvusideoloogia kujunemine olid otseses seoses. Kui Perkins väitis 19. sajandi kirjanduslugude puhul, et nende süžeed on taandatavad kolmele põhivõimalusele (tõus, langus, tõus ja langus) (1992: 39), siis ideologiseeritud süžeeelus tuleb Kauksi Üllel samuti välja, kuigi veidi teisiti. Nagu ma II artiklis näitan, on Kauksi Ülle erijooneks rahvaluule rõhutamine ning kirjandusloolises plaanis seega tsükliline liikumisskeem rahvaluule juurest kaugemale ja siis ringiga selle juurde jälle tagasi. Seda tsüklilisust saab tõlgendada siiski languse ja tõusuna: Kauksi Ülle järgi on kunagi olnud folkloorne kuldaeg, millele järgnes langemine ja folkloorist eemaldumine, nüüdseks on alanud uus tõus, mis viib rahvaluule juurde tagasi. Nagu räägitud, rõhutab Kauksi Ülle võru kirjanduse ja kirjandusloo puhul kohalikku keelt, kuid võtab selle kõrval arvesse ka teisi tunnuseid. Valper, kes on Kauksi Ülle põhilisi kriitikuid ja analüüsijaid, leiab, et Kauksi Ülle kujutab võru kirjandust rahvuskirjandusena, ning Valperi arvates on Kauksi Ülle käsitusviisis rahvuslikele liikumistele iseloomulik soov näidata kirjandustraditsiooni võimalikult pikana (Valper 2007: 7). Kauksi Ülle kirjanduslugu otsib valdavalt kontekstuaalseid seletusi, kuid ei lähe otsimisel ka väga kaugemale. Kui ma eespool nimetasin tema tööd „visandiks” ja „kondikavaks”, siis ei tähendanud see mitte kerklusele või hooletusele viitamist, vaid just seda, et artikkel „Võro kirändüs – miä tuu um?” on sihilikult kondikavana kirjutatudki: rõhku pannakse autorkonna väljasõelumisele ja periodiseerimisele ning ajaloo põhisuundade osutamisele, kuid neid põhisuundi ei räägita väga palju lahti, algatatud seletusmehhanismid ei saagi seetõttu eriti palju ennast näidata. Nagu tuleb välja ka minu II artiklist, on Kauksi Üllel teisigi kirjandusloolise kallakuga kirjutisi, kuigi 2000. aastal ilmunud tekstist võib rääkida kui põhitekstist, mida ülejäänud täiendavad. Nii näiteks on Kauksi Ülle sisuliselt varasema artikli skeemi varieerivalt korranud artiklis „Tardo liina ikuluust Räpina räpi ja Urvastõ ülemlauluni” (Kauksi Ülle 2003a). Aasta hiljem on

Kauksi Ülle avaldanud esseistliku, kuid samas ka kirjandusloolise ülevaate võru reisikirjandusest (Kauksi Ülle 2004).

Autorite ja tekstide väljasõelumine ja hierarhiseerimine – seega kaanoni kujundamine – võiks olla tekkivate kirjanduste ja kirjandustõlgenduste iseloomulik joon, sest kui konstrueerida kirjanduslugu, peavad olema piiritletud selle põhiobjektid. Kaanonit loovat rolli mängis 1990. aastatel võrukeelne lugemik, sellele järgnes alates 1996. aastast Võru Instituudi algatatud kirjanduslike helikandjate sari, mis lugemiku materjali varieeris ja laiendas. Võru kirjandusega tegelemine aktiveerus märgatavalt alates 1999. aastast, mis oli kuulutatud võru kirjanduse aastaks. Kauksi Ülle artikkel „Võro kirändüs – miä tuu um?” ilmus tollaseid üritusi kokkuvõtvas kogumikus „Võro kirändüse luumine”, sama tekst pandi veidi muudetud kujul ka võru kirjanduse kodulehe avatekstiks, selles positsioonis on ta praegugi (Võro kirändüse...). Kodulehe tegemine oli samuti Võru kirjanduse aastaga seotud ettevõtmine, mille algatasid Kauksi Ülle ja Jan Rahman ning mida aitasid teha ka Valdo Valper ja Olavi Ruitlane (Kauksi Ülle 2003b: 108). Valperi kinnitusel valmis kodulehe esialgne kuju aastatel 1998–1999 (2007: 17). Algne variant on aastatega muutunud, põhistruktuur siiski sama ning see korrastab tuntavalt võru kirjanduse kaanonit. Siin on esitatud tähtsamate autorite tutvustused ja paljudel ka näitetekstid. 2014. aasta alguseks oli kodulehel kirjanike rubriigis 43 kirjanikku. Kõik nad pole ühtviisi vältimatud võru kirjandusloost rääkimisel, kuid ühtegi vältimatut ei tohiks siit küll puudu olla.

21. sajandi alguse muutusi võru kirjanduses sõnastas 2006. aastal Hennoste nii: „ /.../ uus võru kirjandus ei leppinud enam murdeluule staatusega, vaid hakkas ennast sellest selgelt emantsipeerima, eestvõitlejaks Kauksi Ülle. Ja nüüdseks võime öelda, et tegu on omaette alamkirjandusega, mis suhestab ennast eesti kirjandusega tugevalt postkolonialistlikus võtmes. Ja uue nähtusena on see kirjandus asunud looma endale ajalugu.” (2006b: 1407) Tõepoolest tundub, et võru kirjanduse iseseisvumisprotsessi otsustav hetk ajastus võru kirjanduse aastasse ja vahetult sellele järgnenud aega – sinna koonduvad mitmed põhimõttelised tõlgendusliku iseloomuga teod ja tekstid.

Uuemal ajal on saanud hoogu juurde kohalikus keeles ja kohaliku identiteediga tekstide avaldamine. Kirjandusloo kaanoni mõjutajatena tulevad arvesse eriti lugemikud ning samuti sari „Seto kirävara”. Pärast „Võrokiilset lugõmikku” on ilmunud näiteks lugemik „Mulgi keelen ja meelen” (2004) ja „Seto lugõmik” (2009), need on olulised näited kohaliku kirjanduse ja selle õpetamise laiendamisest, kuid päris sama suurt kaanonit kujundavat jõudu nagu „Võrokiilsest lugõmikust” ei saa siit otsida kasvõi sellepärast, et orienteeritus lapsest lugejale on selgemini näha ning see mõjutab tekstivalikut. Kui arvesse võtta võimalikult laia kohakeskset Lõuna-Eesti piiritlemise võimalust, siis võiks huvipakkuvatesse piiridesse ja teisalt ka kohalike keelte komplekti asetuda „Kihnu lugõmik” (2004). Ilmekalt on 21. sajandil näha olnud ka väljaanded ja tegevus, mis seotud kirjandusliku Tartuga. Ilmunud on näiteks koguteosed „Tartu on unenägu” (2006), „Tartu rahutused” (2009) ja „Mitte-Tartu” (2012),

aga samuti 17. sajandi juhuluule antoloogia „O Dorpat, urbs addictissima musis...” (2007). Soomes on erinevatest tekstidest ja tekstikatketest kokku pandud raamat „Tartto. Kirjaailijan kaupunki” (2003), mis kõige otsesemalt tutvustab Tartut kirjanduslinnana. Tartu kirjandusliku maastiku kaardistamiseks algatati 2005. aastal projekt „Tartu ilukirjanduses”, mis on nüüdseks jõudnud ka hästi toimiva võrguversioonini, mida avalehel asuvas tutvustuses nimetatakse kirjandus- ja kultuurilooliseks veebileheks (Projektist...) ja mis sisuliselt kirjandusloolise mälu Tartu-keskset teljestamist toetabki. Alternatiivi kitsamalt lokaliseeruvate kultuuriidentiteetide ja kirjanduskogukondade mudelile pakub Siim Kärneri koostatud eesti murdeluule antoloogia „Ime kütken tähe poole kist” (2002), mis on üllatavalgi kombel esimene omasugune eesti antoloogiate ajaloos.

„Võrokiilne lugõmik” mõjutas oma valikuga tugevalt lõunaeesti kirjanduse kontseptualiseerimist ja ajaloota kirjeldamist, pärast seda ilmunud teksti-publikatsioonidest omab analoogilist mõjujõudu ilmselt kõige rohkem „Seto kirävara”. Sari hakkas Ahto Raudoja organiseerimisel ja Seto Instituudi kirjastamisel ilmuma 2013. aastal ning selle väljaandmine nende ridade kirjutamise ajal kestab. Tegemist on setukeelse ja setu kultuuriga seotud kirjasõna sarjaga, kus ilmub erinevat tüüpi tekste, muuhulgas ilukirjandust. Mingis mõttes korvab see sari kunagiste Paulopriit Voolaine koostatud lugemike nõrku külgi. Üks suuremaid probleeme oli möödunud sajandi alguses setukeelse kirjasõna vähesus, seda oli napilt selleks, et setu kirjanduskaanonit kehtestada, nüüd on see juba võimalik. Tinglikult võibki näha lõunaeestilises kirjanduslikus liikumises 21. sajandil kahte lainet järjestikku, pärast võru kirjanduse jõulist tõusu nimetab Kauksi Ülle 2004. aasta „seto kiränduse kehtestümise” aastaks (Kauksi Ülle 2005), alates sellest ajast on setu kirjandus olnud tõepoolest senisest rohkem tähelepanu keskpunktis.

Pärast Kauksi Ülle aktiivset kirjanduslooga tegelemise perioodi on samasuguse kallakuga töid seoses lõunaeesti kirjandusega (või tavalisemal juhul mingi väikse osaga sellest) kirjutanud mitmed kriitikud ja uurijad. Kõige selgemini välja arendatud kirjandusloolisi ülevaateid pakuvad mulle teadaolevatel andmetel kolm autorit: Valdo Valper, Tiia Allas ja mina ise. Valperi kriitilistest arutlustest võru (ja ka lõunaeesti) kirjanduse mõiste teemal oli eespool juttu, tema bakalaureusetööst on kõige kirjandusloolisema ilmega esimese peatüki alapeatükk „Võru kirjandus: 1995–2007” (2007: 9–19). See osa tekstist on teisend ta artiklist „Viimase aastakümne lõunaeesti kirjandus. Üldist ja problemaatilist võru kirjanduse näitel” (Valper 2005), mis jõudis ilmuda juba enne lõputöö kaitsmist. Tekstiversioonide pealkirjad pakuvad erinevaid lugusid – üks peaks olema uuema võru kirjanduse, teine lõunaeesti kirjanduse lugu. Sisuline erinevus pole aga nii suur, sest 2005. aasta artikli alguses teatab autor, et ta keskendub tegelikult ikkagi võru- ja setukeelsele kirjandusele, sest ei tunne „naaberetnoste” kirjandust piisavalt hästi (2005: 25–26), sellest valikust annab märku ka kirjutise alapealkiri. Valperi mõistekasutus on keelekeskne, seejuures kuulub võru kirjandus tema jaoks loomuliku osana lõunaeesti kirjandusse. Kui

Kauksi Ülle 2000. aasta ülevaates olid tähtsal kohal võru kirjanduse mõiste üle arutlemine, kanooniliste kirjanike nimetamine ning kirjandusloo periodiseerimine, siis Valperi töödes on viimatimainitu tagaplaanil, sest valitud on lühem ajalõik, kus periodiseerimisküsimus nii teravalt esile ei tule. Mõistekasutuse üle arutab ta aga neis ülevaatelisteski tekstides ning olulisemate kirjandussündmuste ning eriti autorite ja tekstide nimetamine on siin samuti tähtsal kohal. Neist nimetamistest tekib kronoloogilise põhjaga narratiivne struktuur, seda saadab tugevalt arutlev hoiak, mis kallutab kirjutamisviisi ka kirjandusloolisust metatasandil vaatleva analüüsi poole. See metaajaloolisus avaldub pisut rohkem bakalaureusetöö variandis, kus selge ülevaate pakkumine lugejale polegi kogu töö põhieesmärk. Siin tulevad mõnevõrra rohkem esile ka probleemid, mis Valperi mõistekasutust saadavad. Ta puudutab varasemat tausta kirjeldades mõlemas tekstis Madis Kõivu ja Aivo Lõhmuse näidendit „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelatõistkümnendama aasta suvõl” (1987). Artiklis on see lakooniliselt nimetatud esimeseks võrukeelseks näitemänguks (2005: 26), bakalaureusetöös on seda samuti tehtud (2007: 11), kuid edasine mõttekäik hakkab poolenisti väidet kummutama ja Valper arvab lõpuks, et ta ikkagi ei saa „pikki eestikeelseid remärke sisaldavat „Põuda ja vihma” päris puhtaks võru kirjanduseks nimetada” (2007: 17). Näite põhjal võib arvata, et väga järjekindlalt keelekeskne kirjanduse piiritlemine ja teiste kriteeriumide tõrjumine võib välja viia küll selge liigitusaluseni, kuid sellelt rangelt aluselt lähtuv kirjandusloo jutustamine tekitab paratamatult küsitavusi: esiteks – kirjandusloost irduvad nii tekstid, mida traditsioon on omaks tunnistanud ja ka teatavaks tähiseks arvanud; teiseks – „puhastatud” kirjanduslugu sisaldab liiga vähe tekste selleks, et narratiivset pidevust saavutada. Tõsi – on võimalik jätkuvalt mõelda kirjandusloo entsüklopeedilisele lahendusele, mis sidusust väldib, kuid seda ei näi taotlevat ei Valper ega ka mitte teised samaaegsed käsitlejad.

Allase artikkel „Reisikiräst poeesiani sügävämbän mõttõn: lõunõeesti kirändüs 2000–2010” võtab vaatluse alla sama pika perioodi kui Valperi artikkel 2005. aastal. Erinevalt Valperist räägib ta tõepoolest võru, setu, tartu ja mulgi kirjandusest võimalikult täielikult, kasutades vajadusel materjali leidmiseks kolleegide abi, keda lõpuks tänatakse (2011: 85). Allase käsitlus on keelekeskne, kuid siiski paindlik. Ta teadvustab artiklis Valperi seisukohti, arutab ka mitmekeelsete raamatute tähenduste üle (2011: 75–76), kuid sellest ei paista, et nende teoste kuulumine lõunaeeesti kirjandusse oleks kahtluse alla seatud. Paindlikkus lubab sedagi, et lõunaeeesti kirjanduse ülevaatesse mahub Mari Vallisoo kodaverekeelne luule (2011: 78), mida lõunaeeesti kirjeldustesse tavaliselt ei arvata. Nagu Kauksi Üllel ja Valperil, on ka Allasel üheks selgeks eesmärgiks kirjanike ja teoste arvelevõtt – siin on taotletud ka võimalikult täielikku pilti, mistõttu kaanonit suunav valik siin õieti enam ei toimi. Allase, aga osalt ka Valperi artikkel meenutavad oma laadilt eesti kirjanduse aastaülevaateid, kus osa kriitikuid taotleb samuti ammendavust: kui eesti kirjanduses on see võimalik maksimaalselt ühes põhiliigis ja ühe aasta piires korraga, siis lõunaeeestikeelse kirjanduse puhul on kümme korda pikema ajalõigu ning

avarama vaate esitamine samamoodi võimalik ning koos sellega tuleb sisse rohkem ajaloolist perspektiivi. Ammendavuse võimalikkus on midagi sellist, mis väärrib kaalumist pikemagi ajalõigu puhul, näiteks on enam-vähem võimalik kirjutada lõunaeestikeelse proosa ja draama ajalugu nii, et jutuks tulevad kõik trükis ilmunud tekstid. Luule puhul pole see enam kindel, aga ligilähedaselt võimalik ilmselt seegi. Eraldi rõhutab Allas – viitega Kauksi Ülle seisukohtadele –, et see on kirjandus, mis on „suurõn osan suulinõ” (2011: 83), väide jääb saatma paljusid lõunaeesti kirjandusest rääkivaid töid. Allase ülevaade demonstreerib, kuidas erinevaid keeleharusid hõlmav lõunaeesti kirjanduse käsitlus hakkab „seestpoolt” genereerima konteksti, kuhu autoreid asetatakse – pean silmas seda, et võru, setu, tartu ja mulgi kirjandusi käsitletakse eraldi jagudes ja nende vahel tekivad võrdlused.

Minu käsikirjaline ülevaade (Velsker 2010b) võru kirjandusloost on teadaolevatest lõunaeesti kirjanduslugudest kõige pikem ja seda kasutab ühe taustana ka Allas oma artiklis. Loobusin selle teksti liitmisest väitekirjaga esmajoones sellepärast, et see pole ilmunud ja seda pole teadustekstiks kavatsatud. Nimetan olulisemaid punkte, mis teksti võiksid iseloomustada. Esiteks – käsitlus räägib võru kirjandusest, sest see planeeriti võru kirjanduse õpikusse, seega ei saa käsitlusviisist välja lugeda, et ma antud lahendust peaksin parimaks võimalikest; teiseks – võrreldes Kauksi Ülle, Valperi või Allase töödega on siin rohkem klassikalist kirjandusloolist narratiivsust; kolmandaks – töös esineb kuigivõrd sellist ideologiseeritust, mis on kerge tekkima kohalikku identiteeti toetava loo konstrueerimisel – see ilmneb ka kirjandusloolise narratiivi ülesehituses, kus räägitakse läbi just „kujunemislugu” kuni teatava „valmis-saamiseni”, ehk siis positiivse tähendusega vahepunktini võru kirjanduse eksistentsis; neljandaks – võru (ja lõunaeesti) kirjanduse määratlemisel olen siin rakendanud avaramat arusaama (sellest oli juttu alapeatükis 3.2), kuid pean tunnustekimbus kõige olulisemaks siiski keelt; viiendaks – ühe kontekstina olen kogu aeg silmas pidanud ka lõunaeesti kirjanduse üldisemat tausta, setu, tartu ja mulgi kirjandusest olen toonud ka mõned näited; kuuendaks – autorite valik pole ammendav, valikuid tehes olen silmas pidanud ka pedagoogilise kirjanduse väärtustavat ülesannet.

Käesoleva töö põhiosa VII artikkel „Karlova kirjanduse põhijooned” kujutab endast samuti ühe väikse ja Lõuna-Eesti maastikule asetuva kirjandusloo jutustamist, see on aga mitmes mõttes teistsugune kui „Võru kirjanduse kujunemislugu”⁴. Artikli kirjutamise üks eesmärke oli läbi proovida, kuidas oleks võimalik konstrueerida sidusat kohakeskset kirjanduslugu, mida kunagi varem pole kirjutatud ja kus koht on võrdlemisi kitsalt piiritletud. Võru kirjandusloos oli tähtsal kohal keel ja rolli mängis ka kohalikule identiteedile

⁴ Artikli põhitekstile lisandus Keele ja Kirjanduse järgmises numbris minu palvel trükivea parandus, mida tehnilistel põhjustel ei saanud töös koos artikliga esitada. Artiklis on kirjas nagu oleks Aleksandr Puškin kasutanud Faddei Bulgarini kohta pilkenime Filjargin. Tegelikult oli selleks nimeks Figljarin, mis on tuletatud korruga Bulgarini nimest ja sõnast *фигляр* ('tola, narr, tühikargaja').

orienteerumine, Karlova loos kohtuvad erinevad keeled ning kui ka teatav linnaosa identiteet on seal kujunenud, siis artikli kirjutamise ajal ei avaldunud see kindlasti mitte sellisel kujul, nagu seda võiks tekstist järeldada. Pärast teksti ilmumist olen huviga jälginud, kuidas artikkel hakkab tagantjärele toimima identiteedikujunduse vahendina, ilma et oleksin seda ise nii kavatsenud. Näiteks on mul pärast seda igal aastal palutud läbi viia kirjanduslikke ekskursioone Karlovas. 2012. aastal alustas sariväljaandena ilmumist koguteos „Kirju Karlovast”, sarja pealkiri on minu artikli kaudu laenatud Faddei Bulgarinilt ning väljaanne ise asetub Tartuga seotud kirjandusväljaannete ritta, mida on eespool nimetatud.

Kirjandusloolise katse õnnestumist on endal raske hinnata, kuid tundub, et sidususe saavutamine läks korda ning selles mängis kaasa mitmetasandiline komponeeritus. Kirjanduslooline narratiiv orienteerub kõnealusel artiklis mõis- tagi aja kulgemisele, perioodid eristuvad siin reljeefselt ning kõik nad seostuvad ruumikoordinaatide ja materiaalse reaalsusega. Teise kompositsioonitlje andis Tartu ja selle erinevate osade ruumisemantika väljatoomine –Supilinna ja Karlova võrdlus, aga ka Tartu ja Karlova ambivalentsete suhete kirjeldus. Kolmandaks esitasin ka Karlova seesmise ja taas ruumisemantikast laetud liigenduse – jutustasin Karlova südaala kirjanduslugu, aga lisasin ka Karlova äärealade alternatiivse kihistuse. Väikese ruumi ja samas piisava tekstide hulga olemasolu lihtsustab sellist käsitlusviisi, kuid sellest mudeldamiskatses sai toetust ka oletus, et sobiva konteksti (antud juhul ruumi ja selle mõtestamise) korral on võimalik ületada raskusi, mis tekivad eri keeltes ja üksteist halvasti tundvate kohalike kirjanduste sidumisel ühte narratiivi. „Karlova kirjanduse põhijooned” ei kasutanud kontekstina Lõuna-Eestit laiemalt, kuid seegi oleks iseenesest võimalik. Teisel viisil oleks võimalik ette kujutada ka lõunaeesti kirjanduse kirjeldamist kui väga väikeste üksuste „mikroajalugude” mitme- häälsel kooslusel.

Kõiki autorikeskseid käsitlusi, mis mõjutavad lõunaeesti kirjandusloost kõnelemist, ma selle töö raames vaadelda ei jõua, otsin jätkuvalt võimalusi, kuidas võiksid välja näha üldistavamal iseloomuga lähenemised. Üldistavust ning kirjandusloolisi kehtestamisakte võib leida ka tekstidest ja ettevõtmistest, mille peamine eesmärk polegi tingimata kirjanduskeskne, neist töödest tuleb veel eraldi juttu alapeatükis 4.3, kus kaalun kirjandusloost kontekstualiseerimise viise.

4.2. Lõunaeesti kirjandus ajaloo ja kirjandusloost jutustajana

Ajaloo ja kirjanduse ajaloo saab kirjutada mitmel viisil, üks lahendus on see, et lugu esitatakse ilukirjanduslikus vormis. Tegemist on mitteakadeemilise, kuid mõjuka võimalusega – ka eesti kirjanduse puhul on ajaloooteemalise ilukirjan- duse, eriti romaani vormi tähtsust korduvalt esile toodud, viimati on seda õige

mitme nurga alt tehtud Keele ja Kirjanduse ajalooromaani ja kultuurimälu erinumbris (2013, nr 8–9). Sageli on rõhutatud ajalooromaani rolli rahvusliku narratiivi loomisel, näiteks mitmete 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse eesti romaanide puhul (nt Laanes, Kaljundi 2013: 569–570). Käesoleva töö ülesandeks pole lõunaeesti ilukirjanduslike tekstide analüüsimine, ammugi mitte lõunaeesti ajalooteemalise ilukirjanduse reeglite eksplitseerimine, kuid ajalookirjutuse ilmingud väärivad siin igal juhul tähelepanu. Taotluseks pole anda neist hõlmavat ülevaadet, olgu vaid esile tõstetud markantsemad kirjutusvõimalused ning mõned autorid ja tekstid. Nende otsimisel ja tõlgendamisel tuleb arvestada lisaklausleid. Ühelt poolt ei ole võimalik õieti rääkida lõunaeesti ajalooromaani traditsioonist, sest ei ole piisavalt ainet. Siiski – kui rangelt keelekesksest kirjandusmääratlusest kaugeneda, siis leiab mitut mõõtu ja laadi tekste. Teiselt poolt võib ette aimata, et konkreetselt kirjandusloo peegeldusi on lõunaeesti kirjanduses vähe, rohkem võiks leida kultuuri- ja keeleajaloolisi narratiive, mis haagivad endaga kaasa kirjandust.

Ajalookirjutust ilukirjanduslikus vormis käsitlen töö põhiosa III ja IV artiklis vastavalt Ain Kaalepi ja Mats Traadi näitel – nende teosed on lõunaeesti kirjanduse seisukohalt kaks kesket näidet. Kaalepi võrukeelne looming on lausa erandlikult programmiline, suurem osa luuletustest on kogutud raamatusse „Haukamaa laulu” (1999). III artiklist selgub, et „Haukamaa laule” võiks käsitleda ka metaluulena, mis on endale võtnud ülesandeks võrukeelse kirjanduse elustamise ning keeleteadlikkuse ja kultuurimälu äratamise. Artiklis on esile toodud kolm tekstilaadi Kaalepi võrukeelses luules, mis paistavad silma ja on kõik märkimisväärsed ka väitekirja teema jaoks: esiteks – luuletused, mille eesmärgiks on võru keele eest seismine, seda näiteks luule publitsistlikke funktsioone kasutades; teiseks – võru kultuuriloo (ning ka kirjandusloo) jutustamine luulevormis; kolmandaks – tõlked võru keelde, mis ilmutavad ajalooeadlikkust, proovivad läbi võru keele võimalusi ja ühtlasi manifesteerivad võru kirjanduskeele iseseisvust. Ajaloo narrativiseerimise võimalused on värsivormis piiratumad kui proosas, kuid olemasolevat mänguvälja kasutab Kaalep ära, näiteks esitab ta värssides lõunaeestilisi legende ja mälestusi Napoléon Bonaparte’ist või Johann Christian Quandtist – need on päris ilmsed näited kultuuriloo jutustamisest. Tähelepanu väärrib „Pikse litaania”, mis on 17. sajandil üles kirjutatud Pikse palve töötlus ja arendus. Palve ei ole küll tõenäoliselt Kaalepi enda käsitlust mööda kirjandusloo alguspunkt, kuid Kauksi Ülle folklooriga seotud mudelisse see sobib. Kaalepi ja Kauksi Ülle erinevatest seisukohtadest rahvaluule ja kirjanduse vahelkordade asjus olen kirjutanud II artiklis. See erinevus ei ole ometi seganud Kauksi Üllel mõndagi Kaalepilt õppida. Tänu Kauksi Ülle tungivale soovile Kaalepi raamat „Haukamaa laulu” valmis saigi (Kauksi Ülle 1999) ja kujunes võru kirjanduse aasta üheks tähelepanuväärseks sündmuseks.

IV artiklis vaatlen tartu keele loo jutustamist Traadi romaanisarjas „Minge üles mägedele” (1979–2010), võrdlevalt on puudutatud ka teisi tema Lõuna-Eestiga seotud tekste. „Minge üles mägedele” on lõunaeesti kirjanduse kõige mahukam proosateos ning see peaks olema sari, kus ühtekokku kasutatakse

lõunaeesti (siin valdavalt tartu) keelt rohkem kui üheski teises teoses, mis üldse kunagi on ilmunud. „Minge üles mägedele” rõhutab samas selgelt ühe koha – Palanumäe – tähendusi ja see koht asub kindlasti Lõuna-Eestis. Need välised parameetrid annavad teosele mõjukuse ning võimaldavad jutustada mitut lugu korruga ning põimunult. Lõunaeesti keele lugu ei ole siin ilmselt nii tähtis kui näiteks Palanumäe lugu, kuid see on ikkagi plaanipäraselt välja arendatud. Traat valib keelekasutust sõltuvalt tegelasest, selgelt joonistub välja nii keskkonna mõju keelele kui ka keele muutumine ajas. Lisaks sellele põimib Traat romaanidesse väikseid kommentaare keele staatuse kohta ühel või teisel ajahetkel. Traat jutustab tartu keele languse lugu – seda ei saa üldistada kogu sarja sõnumiks, kuid terviku tähendusi see mõjutab. Kaalepi ja Traadi kujutamiseviisi on raske võrrelda erinevate tekstitüüpide tõttu, tundub siiski, et Kaalepi võrukeelse kirjanduse loomise ja peegeldamise programm tahab sugereerida positiivses suunas lahenevat tulevikku – Traat ei saa realistliku ja ajalukku vaatava proosakirjanikuna sellist perspektiivi näha. Romaanisarjas „Minge üles mägedele” on Traat järjekindel ka poliitilise ajaloo ning „väikse” ajaloo sidumisel ning ühe punktiirise joonena läbib sarja kultuuriloo jutustamine, millest IV artiklis pikemat käsitlust pole. Traat toob sarjas kõrvaltegelasteks oma aja kultuuritegelasi, näiteks figureerivad siin Gustav Wulff-Õis, Jakob Pärn, Anton Jürgenstein, tegelaskõnes joonistuvad välja portreed Friedrich Bergist ja Jakob Hurdast, kes otseselt tegelaskonda ei kuulu, kuid keda tekstis kohalike suurmeestena rõhutatakse.

Lõunaeesti kultuuri- ja keelelugude jutustajatena ilukirjanduses on Kaalepi ja Traadi kõrval tähtis roll Kõivul ja Kauksi Üllel. Kõivul mitmekülgselt, tema loomingus saavad keerulisel viisil kokku isiklik mäletamispaide, teadlik huvi ajaloo vastu ning mõnikord ka spetsiifiliselt lõunaeestiline hoiak ajaloo suhtes. Kõivu seoseid ajaloo ja mäletamisega on retseptisioonis mitut puhku märgatud, üheks iseloomulikuks märgiks on näiteks see, et Tallinnas 2010. aasta jaanuaris peetud seminar kandis pealkirja „Kohvijoomised ja jalutuskaigud. Madis Kõiv ja eesti kultuurilugu”. Seminaril peetud ettekannetest on artikliks saanud Tiia Allase tekst, mis vaatleb Kõivu võru kultuuriloo kirjanijana. Mitmete allteemade seas tuleb jutuks siin ka Kõivu kriitika Friedrich Robert Faehlmanni ja Friedrich Reinhold Kreutzwaldi seisukohtade suhtes, mis neil olid lõunaeesti keele asjus (Allas 2010: 16). Lähtudes Allase tähelepanekutest ja kriitika märke Kõivult edasi otsides võib näiteks leida Madis Kõivu ja Vaino Vahingu näidendist „Faehlmann” (1982) samalaadse keeleloo kihistuse nagu seda on näha Traadi romaanides. Kreutzwaldi kokkuvõtlik sõnum Faehlmanni (mida ta pomiseb tulle pärast jutuajamist nimetu setu „häälega”) on siin selge: „Kui nende keel ainult nii vastik ei oleks... See hirmus „h” täht, see hirmus „hobune”... Ei saa, üks kord peab see asi korda seatama ja tallinna keele peale üle minema... Tartu pappidega ei saa nalja teha... Nii arvatakse Võru kandis. Niisuguse kirja viid sa käskjalg, Tartusse Faehlmanni sõbrale edasi /.../” (Kõiv, Vahing 2006: 296).

Kõivu haakumine Traadiga on kohaliku keele loo seisukohalt tähenduslik, aga mitte kõige tüüpilisem viis, mis Kõivu ajaloo-suhet iseloomustaks. Viidatud Allase artiklis pööratakse tähelepanu nii kultuuriloole kui ka „koha vaimule”, seda eriti Kõivu võrkeelsetes tekstides. Need pooled käivad orgaaniliselt kokku ka Kõivu eestikeelses loomingus ja seda mõnigi kord Lõuna-Eestiga seoses. Koha ja ajaloo seostamine väärrib siin lähemat uurimist, esialgu võib tõdeda, et sageli kujutab Kõiv kohta kui lõppematut püsimist ja ajalugu kui pidevat tagasipöördumist samasse kohta ja samade toimingute juurde, ehkki ajaline pealiskiht vahetub kiiresti ja mõnikord ka radikaalselt. Sellise kujutamisi näidistekst võiks olla Madis Kõivul koostöös Leo Metsariga valminud näidend „Lõputu kohvijoomine” (2008), kus tegevuskoha (kohvik W) prototüüpruum on äratuntavalt Werneri kohvik ning muude ajalooliste märkide kõrval mängitakse läbi kirjandusloo muutumist markeerivad muutused kohvikukülastajate dialoogides ja neis tsiteeritud kirjandustekstideski. Isikliku mälu ja ajaloo kohtumisi leiab rikkalikult Kõivu suures mälestuste sarjas „Studia memoriae” (1994–2010), mida käsitleb ka Allase artikkel.

Kauksi Üllel on erinevates tekstitüüpides suhe aja ja ajalooga mõnevõrra erinevalt lahendatud, kuigi see ei tähenda põhimõttelisi vastuolusid. Luules on tal rohkem pöördumist pärimusliku laulukultuuri poole, proosast leiab omaeluloolise ja prototüüpse taustaga lähiajaloo kujutust, draamas on kõige rohkem kultuuriloo teadlikku „valmiskirjutamist”, mis pakub käesoleva töö seisukohalt eriti huvi. Mõistagi on need kolm kontsentrit ikkagi haralised ja kultuuriloo läbikirjutus on ta näidendites vaid üks võimalus, mida on eriti näha koos Kivisildnikuga kirjutatud näidendis „Tandsja pühalik” (1996) ning näidendis „Taarka” (2004). „Tandsja pühalik” tugineb ühe kõige tuntuma Lõuna-Eestis elanud kirjaniku Barbara Juliane von Krüdeneri eluloole, „Taarka” peategelaseks on setu laulik Hilana Taarka. „Taarkat” arvustades olen ma välja toonud näidendi ühe olulise kihina – ja ühtlasi võimalusena lavastuslikuks interpretatsiooniks – kultuuriloo jutustamise (Velsker 2006b: 204–205). Viimastel aastatel on olnud võimalus jälgida, kuidas esimesest suurest „setu buumist” jutustav näidendist endast on saanud uue analoogilise buumi algataja. „Taarka” vabaõhulavastuse menu kordas 2011. aastal Värskas lavastatud „Peko”, mille algvariant valmis Kauksi Üllel koos Olavi Ruitlasega ja ilmus 2006. aastal. Ka „Peko” on setu kultuuridiskursuse uueaegses ülesehituses funktsionaalne lüli, kuigi mitte kultuuriloolise näidendina. Nimetatud näidenditest, aga ka Kauksi Ülle teistest tekstidest tuleb ikka ja jälle välja, et ajaloost mitmel viisil jutustamisi koondab selge lõunaestilis(t)e enesemääratlus(t)ega seotud eesmärk. Selles mõttes on Kauksi Ülle tekstid Kaalepi omadega sarnased, neid seob võru kirjanduse „valmiskirjutamise” ja sellele tõlgendusliku karkassi ehitamise kava, mis Kauksi Üllel avaldub küll suurejoonelisemalt. Sellist kava ei paista Kõivul nii selgelt olevat ning Traadi kavad on veidi teist laadi – Traadi lood kehastuvad monumentideks, Kaalepi ja Kauksi Ülle omad tahavad olla teeviitadeks tulevikku.

Lõunaeesti kultuuriloo käsitlejaid on ilukirjanduses veel (Aapo Ilves, Jan Rahman jt), nende esilekerkimist 1990. ja 2000. aastatel võru kirjanduses võiks oletamisi pidada tärkava identiteeditunde „ennastloovaks” avalduseks. Iseäralikumad jutustamisviisid tulevad ette Lauri Sommeri proosateostes. Tema raamat „Kolm üksiklast” (2009) sisaldab kolme ilukirjanduslikku juttu, mis on väga lähedal dokumentaalproosale, „Räestu raamat” (2012) on jällegi dokumentaalkirjanduslik teos, mis ei seisa ilukirjandusest mitte väga kaugel. Lõunaeesti kirjandusloo jutustamise seisukohalt pakub eriti huvi viimane, mis seob mitut tüüpi tekste. Sidumise kõige selgem võte on kohakeskne jutustamine – „Räestu raamat” on ühe koha, Räestu raamat. Teosesse on võetud esseed Artur Adsonist ja Juhan Jaigist, nende abiga moodustub lähiümbruse kirjanduslik kaart, mida Sommer kirjeldab võrdküllgse kolmnurgana, ühte kolmnurga tippu asetab ta enda (Sommer 2012: 147). Kitsamalt piiritletud ühe koha lood on „päris” ilukirjanduseski üks konstruktiivsemaid võimalusi kirjanduslugu mingil kombel lahti rääkida. Kultuurielu kontsentratsiooni silmas pidades on mõistetav, et lõunaeestilistest lahendustest domineerivad siin Tartu linna lood. Näiteks on korraga Tartu linna romaan ja Käsu Hansu lugu Herbert Salu „Surmatrummid ja pajupill” (1954), Tartu kirjanduslik lähiminevik on üheks teemaks Bernard Kangro Tartu-romaanide tsükli (1958–1969), samasse ritta asetub ka äsja kõneks olnud Madis Kõivu „Lõputu kohvijoomine”.

4.3. Kontekstuaalsus ja immanentsus lõunaeesti kirjandusloo käsitlemisel.

Kontekstualiseeriva kirjandusloo võimalusi ja probleeme

Väitekirja kokkuvõtva ülevaateartikli 2. osas selgus, et kirjandusloolane peab muude valikute kõrval otsustama, kas ta eelistab immanentseid või kontekstualiseerivaid seletusmehhanisme. Praktikas esineb harva ühe või teise lahenduse puhtakujulisi avaldusi, küsimus on ikkagi eelistustes. Mida peaks valima lõunaeesti kirjandusloo jutustaja? Kui arvesse võtta lõunaeesti identiteedi ja kirjanduse piiritlemisel esile kerkivaid probleeme, mis tulid välja 3. osas, siis on tõenäoline, et immanentseid seletusi on tunduvalt raskem kasutada. Olukorras, kus keeleline ja kultuuriline mitmikidentiteet on pigem reegel kui erand, on isegi äärmiselt problemaatiline rääkida kogu aeg ühest kirjandusest nii, et see millegi muuga ei suhestu. Immanentsete printsiipide rakendamine võiks siis kaalumisele tulla piiratud ulatuses ja nende rakendamisel võivad olla omakorda erinevad eesmärgid.

Käesolev alapeatükk pöörab eelistatult tähelepanu teaduslikele eesmärkidele, kuigi arvesse tulevad ka muud kaalutlused. 2. osas oli jutuks see, et Perkinsi meelest (1992: 69) on peamiselt kuus faktorit, mis määravad kirjandusloolase vältimatut klassifitseerivat tegevust. Neist kuuest on teadusliku lähenemise korral olulisemad kirjandusloolase enda tähelepanekud, aga mingil määral kindlasti ka autorite ja nende kaasaegsete väited loominguiliste sarnasuste ja

erinevuste kohta ning samuti tõlgendusliku traditsiooni mõju. Toodud tunnustest mängib immanentsuse-kontekstuaalsuse teljel vähem kaasa kirjandusloo esteetiline külg (mis muidu on samuti tähtis), mõju omavad aga kindlasti veel ideoloogilised ning institutsionaalsed huvid, mis omakorda on seotud näiteks tõlgendusliku traditsiooniga. Võib siis veidi lihtsustatult neid tegureid grupeerides väita, et kirjandusloolane peab laveerima teaduslike ja ideoloogiliste eesmärkide vahel ning mõlemal juhul arvestama, mida on ühel või teisel juhul varem tehtud, milline on traditsioon.

Immanentsete seletuste piiratud rakendamisel on samuti võimalik kallak kas teaduslikumas või ideologiseeritumas suunas. On näiteks võimalik argumenteeritult kirjeldada, kuidas mingist hetkest alates hakkab võrukeelne luule „tootma iseennast”. Raimond Kolgi luulet ei saa ilmselt sellisele seletusele allutada, sest Kolgi enda väite kohaselt teadis ta kirjutama asudes võrukeelsest kirjandusest väga vähe ega tundnud õieti ka Adsoni loomingut (Kruus 1995: 70), hiljem aga võrukeelse luule osakaal ta loomingus vähenes. Kauksi Ülle luule puhul võiks selline kirjeldusviis toimida, on põhjust oletada, et ta ülikooliaegne „etniline ärkamine” ja teadlik kirjandusliku tegevusala valik, mida ta intervjuus Taive Särjele on kirjeldanud (Särg 2009: 96), toimus konkreetsete omakeelsete tekstide abiga. Sõltumata sellest, mis järjekorras need tekstid lugemislauale sattusid, on võimalik näidata, kuidas Adsoni, Kolgi ja Kaalepi kujundatud võrukeelse luule põhivõimaluste najal hakkas kujunema tema kirjutamisviis. Samas ei ole võimalik sellise immanentse ühele traditsioonile viitava tõlgendusega kirjeldada kõiki järgnevaid muutusi tema loomingus ega samuti tema kujunemist etnofuturismi eestkõnelejaks.

Immanentset seletust kontekstisidususega kombineerides on võimalik ka see, et lõunaeesti kirjanduse iseolemise ja eneseküllasuse rõhutus asetub kohalikku identiteeti toetava ideoloogia teenistusse. Tõlkimine on iseenesest alati kontekstuaalne tegevus, kuid tõlgitud tekste „omadest” eristades on võimalik rõhutada ka oma kirjanduse suveräänsust. Võru ja setu kirjanduse puhul on näha viimase saja aasta jooksul väikseid tõlkimistegevuse puhanguid. Esimene neist tekkis Paulopriit Voolaine algatusel setu lugemikes, sellest olen kirjutanud I artiklis. Teine puhang tuli 1980. ja 1990. vahetusel võru kirjanduses. Tõlgete funktsioonid siin haakuvad, kuid on eristatavad: ühelt poolt on näha „tagasitõlkimise” ideoloogiat (seda olen samuti puudutanud I artiklis), teiselt poolt on näha ka tõlkimist kaugematest keeltest, mida alustas Kaalep juba üksikutes luuletustes varem. 1980. ja 1990. aastatel tuli siia märgatavalt lisa – näiteks tõlgib Kauksi Ülle Edgar Allan Poe luulet ja Jüvä Sullöv Bulgakovi proosat ning just eriti need näited rajanevad vaikumisi eeldusel, et on olemas mingi eraldiseisev võru kirjandus oma immanentsete reeglitega, mis on valmis tõlgetena vastu võtma lisandusi väljastpoolt. Võru kirjanduse iseolemise üks manifesteeringuid on Kirsti Oidekivi algatusel valminud Kauksi Ülle eesti keelde tõlgitud luuletuste kogu „Emaemamaa” (2005). Raamatu teine tõlkija oli Aare Pilv, kes on kirjeldanud isiklikku kogemust pidevast keelelisest kontiiniumist, kuhu tema jaoks võru, mulgi ja eesti keel asetuvad (2013: 139) – see kogemus suveräänsus-

ideoloogia kuulutusega päris kokku ei kõla. Samas on ta nentunud, et võru kirjandus nagu taotleks kaht vastandlikku asja, võru keele tunnustamist omaette keelena ja võru kirjanduse täisväärtuslikkust eesti kirjanduse osana – Pilv leiab, et võrukeelset kirjandust tuleks „rohkem eesti keelde tõlkida, et ühelt poolt kinnistada hoiakut, et see on miski, mis vajab tõlkimist, ja teiselt poolt teha see kättesaadavaks kõigile eestlastele, st eesti kirjanduse potentsiaalsele lugejaskonnale” (2013: 141).

Need arutlused näivad kinnitavat, et kontekstiga arvestavad tõlgendusmudelid toimivad lõunaeeesti kirjanduse tõlgendamisel paremini. Kontekstid, mille taustale kirjandusloolane kirjanduse asetab, on tavaliselt kirjanduslik, kultuuriline või materiaalne, viimane neist jaguneb omakorda poliitiliseks, majanduslikuks ja sotsiaalseks (Perkins 1992: 133). Kõiki võimalusi siin ühesuguse tähelepanuga läbi arutada pole otstarbekas, jutuks tulevad mõned võimalused, mis on lõunaeeesti kirjanduse uurimisel olnud rohkem esil, eriti kirjanduslikud ja kultuurilised kontekstid, riivamisi ka poliitilised ja sotsiaalsed. Mõistagi on võimalik ka majandus lõunaeeesti kirjandusloo kontekstina, senistes töödes tuleb see välja peamiselt vanema tartukeelse ja tallinnakeelse kirjanduse puhul: kirjastustegevusest sõltub, mida ja kui palju mingis keeles ilmub ning lugejaskonna suurusest sõltub jällegi kirjastamise tasuvus, mis võib dikteerida lõppkokkuvõttes seda, mida me kirjandusena kogeda saame. Huvitav oleks lugeda analüüsi, mis seletavad kaasaegsete kakskeelsete kirjanike keele- ja laadivalikuid majanduslike teguritega, selliseid töid pole aga seni ilmunud.

Kontekstuaalset lähenemist teisel viisil eritledes on näha kaks lahendusteed, mis hakkavad harunema veel mitmes suunas. Üks lahendus on lõunaeeesti kirjandusloo kirjeldamine mingi suurema terviku allosana, teine on see, et kohalik kirjandus säilitab kirjandusloos küll oma suhtelise autonoomsuse, aga materjali seostamisel ei väldita kontekstisidusaid seletusi ning arvestatakse võimalusega, et lõunaeeesti kirjandus võib liigenduda samuti allosadeks. Esimest lahendust juhatavad kahes variandis sisse töö põhiosa V ja VI artikkel, aga neid variante on kindlasti rohkem. V artiklis arutan – juba tehtud tööde põhjal –, milline on kirjanduse osakaal võru kultuuriloos. Peamiselt on vaatluse all Nele Reimanni koostatud ja mitme autori kirjutatud raamat „Võromaa kodolugu” (Võromaa... 2004) ja „Ajaloolise Võromaa kodulooline bibliograafia”, mille võrguversioon kajastub artiklis 2005. aasta seisuga. Bibliograafia on vahepeal mõnevõrra uuenenud ning on veidi muutunud võrguaadress (Ajaloolise...), kuid artiklis kirjeldatud vahekorrad peaksid kehtima ka praegu. Analüüsimiseks võetud tööd räägivad oma pealkirjades „koduloost”, artiklis olen lühidalt arutanud ka selle üle, kuidas võiksid tulemused välja näha siis, kui „väike” kodulugu ülendatakse „suureks” kultuurilooks. Põhimõttelist vastuolu siin ei paista, nii bibliograafia kui „Võromaa kodolugu” on sisuliselt kultuuriloo peegeldused, ainult teataval moel „kodustatud”, kohaliku inimesega arvestavamas versioonis. Artiklist selgub, et neis kahes töös on kirjanikke kultuuriloo kandjate ja liigutajatena nähtud teise suurema grupina haridustegelaste kõrval. Bibliograafia ja koduloo raamat on isikukesksed ning kuivõrd need on jäänud

peamisteks andmeid süstematiseerivateks ettevõtmisteks tänaseni, siis see ilmselt soodustab kultuuri- ja kirjandusloo isikukeskset lahendust, terviku „ehituskivi” on eelistatult kirjanduse kajastamisel kirjanik.

Minu artiklile järgnenud ajal on valminud suur sari pealkirjaga „Eesti kultuuriloo õppematerjal” (2011–2013), mis iseenesest asetab kohalikkuse laiemasse üldestilisse konteksti, kuid seda siiski mitte pideva võrdleva käsitluse näol: köited on eraldi välja antud maakondade kaupa, eraldi raamatud on pühendatud ka Tartu ja Tallinna linnale, ülesehitus arvestab pedagoogilisi eesmärgi. See sari jääb praegu lähema analüüsi alt välja, kuid ühe üldistuse saab kindlasti teha, nimelt on siin kirjanduse osakaal palju väiksem kui näiteks Võrumaa koduloo käsitluses, uues sarjas eelistatakse keskenduda materiaalsele ajaloole. Näiteks on kultuurilise õppematerjali Võrumaa köites paljude väikeste alapeatükkide seas ainult üks selgelt eraldatud kirjanikule ja kirjandusele – see on Kreutzwaldile pühendatud osa (Eesti kultuuriloo III... 2012: 44–45), eraldi osad on veel Kreutzwaldi mälestussambast (2012: 54–55) ja muuseumist (2012: 76–77). Kaudsemalt tegelevad kirjanduslike teemadega siiski mõned tekstikohad veel, näiteks Hilana Taarkat puudutavad lõigud (2012: 66–67). Tutvustavast tekstist võib järeldada, et Taarka esiletõstmist kõigi laulikute seast soodustas näitemängu ja mängufilmi valmimine, neid ka nimetatakse. Näidendi „Taarka” autori Kauksi Ülle nime ei esine aga Võrumaale pühendatud köites mitte kuskil ning see on kahtlemata intrigeeriv.

VI artiklis pealkirjaga „Eesti ja lõunaeeesti luuleloole seostest” visandan ma kirjandusloolise ülevaate, kus eesti ja lõunaeeesti kirjanduslugu on esitatud seotult ja ühtlasi paralleelselt. Sellele lähenemisviisile annavad aluse kaks tõsiasja: esiteks see, et osad (aga mitte kõik) eesti avangardismi puhangud kannavad endas tugevalt lõunaeeetilist keeletarvitust, teiseks see, et lõunaeeestikeelne luule tõuseb läbi 20. sajandi esile sünkroonis eesti avangardismi esiletõusudega. Arvatavasti pole see juhuslik, oma artiklis tõlgendan ma seda kui üldist „teise keele” otsingut, mida osa kirjandusloolisi perioode soosib. Eriti markantseid perioode, kui kirjeldatav sünkroonsus tekib, on kirjandusloos neli: 1910. aastad ja 1920. aastate algus, 1940. aastate teine pool ja 1950. aastate algus paguluses, 1960. aastad ja 1970. aastate algus Eestis ning 1980. aastate teine pool ja 1990. aastate algus. Esimese perioodi algus on ka aeg, kuhu asetuvad noore Tuglase lõunaeeetilisust manifesteerivad sõnavõtted, mida tutvustasin eespool.

Ajaliste ja keeleliste sünkrooniate olemasolu kinnitab, et eesti kirjanduslugu ja lõunaeeesti kirjanduslugu on ikkagi sageli mõtet vaadelda koos, nad on ühesuguses taustsüsteemis ja – vähemalt teatud vaatenurga puhul – võib ikkagi öelda, et lõunaeeesti kirjandus on osa eesti kirjandusest. VI artiklis on analüüsitud peamiselt keeleliselt avalduvaid seoseid ja paralleelsusi, lõunaeeetilisuse teised võimalused on kõrvale jäetud. Kõrvale on jäetud ka proosa- ning draamalooming, selle valiku taga on tõsiasi, et proosat ja draamat on vähe ning seal ei teki pidevat traditsiooni. See jällegi viib eraldiseisva küsimuseni: kas kirjandusloona üldse lõunaeeesti proosat ja draamat alati hästi esitada saabki? Artikkel vastust ei paku, kuid küsimus väärrib mõtlemist. Võib ju arutada näiteks

selle üle, et kui ka pole võimalik jälgida traditsiooni pidevust, siis võibolla on siiski võimalik jälgida teatavaid ühendavaid reegleid, mis proosat ja draamat seovad pikemates ajalõikudes ning mis ikkagi kujundavad välja pideva traditsiooni ka neil aladel. Võimalik on vaadelda ka kõike põhiliike nii, et luule on juhtpositsioonil ning teisi tekste tõlgendatakse luule taustal. Osaliselt on see lähenemine rakendatav ka VI artiklis välja toodud perioodide puhul. Näiteks 1960. ja 1970. aastate vahetusel ilmub ka lõunaeestikeelset proosat ning ilmub ka mõni kirjanduslane artikkel ja arvustus, mis on täismahus võrukeelsed (Kaalep 1969; Lõhmus 1974) – mulle teadaolevatel andmetel Eesti NSVs varem selliste kirjatööde avaldamispraktikat polnud.

Eesti avangardismi lõunaeestilisust, mida puudutasin VI artiklis, on põhjalikumalt uurinud Tiit Hennoste. Tema artikkel „Lõunaeesti keel ja eesti kirjanduslik avangard” tõestab, et lõunaeesti mõjude osakaal oli 20. sajandi algupoole avangardis suur, Hennoste käsitluse kohaselt võib radikaalset lõunaeestilist keelt pidada programmiliseks avangardi keeleks, selle tipnemine jääb ajavahemikku 1919–1922 (2014: 106–107). Kui seda vaatlust arendada pikema ajavahemiku käsitluseks ning ühendada see „päris” lõunaeestikeelse kirjanduse looga, siis näen ma siin potentsiaali võrdlevaks kirjandusajalooks, kus eesti kirjanduse erinevaid pooluseid nähakse koos. Perkins ütleb oma kirjandusajaloo alases uurimuses, et konteksti valik ise on juba kirjanduse interpretatsioon (1992: 136) ja seda tuleb siingi silmas pidada. Hennoste valib eesti kirjandusele kontekstiks lõunaeestilisuse ja avab sellega olulisi perspektiive eesti kirjanduse tõlgendamiseks. Minu ja Hennoste käsitlusi omavahel seostades võiks see avada ka perspektiive lõunaeesti kirjanduse tõlgendamiseks, laiendusvõimaluseks oleks veel see, kui kaasataks tõlgendusse allkirjanduste (ehk siis murdekirjanduste) laiem vaatlus seoses eesti kirjanduse ajalooaga. Need perspektiivid on huvipakkuvad teadusliku interpretatsiooni seisukohalt, kuid kui kirjandusloolasel peaksid domineerima mingid muud, näiteks ideoloogilised eesmärgid, mis nõuavad lõunaeesti kirjanduse sõltumatuse rõhutamist, siis võib võrdlev analüüs, mis asetab lõunaeesti kirjanduse ühe komponendina laiemasse panooraami, tunduda vastuolulisem. Ideoloogilistel kaalutlustel ei pea muidugi välistama võrdlevaid käsitlusi, mida saab läbi viia näiteks ühise kirjandusloolise narratiivi moodustamise teel, aga ka kirjandusajalugu problematiseerival ja tõlgendaval viisil, mis paljastaks näiteks metaajaloolisi alusstruktuure.

Lõunaeesti kultuur, eesti kultuur, eesti kirjandus ja murdekirjandused on esimeste võimalike kontekstide seas, mille valgusel lõunaeesti kirjandust saab käsitleda või mille osana saab seda käsitleda. Milliseid võimalusi võiks veel meelde tuletada? Liivimaa kirjandusloo konstrueerimise idee, millele sai eespool viidatud, on intrigeeriv, kuid problemaatilisem, sest tervikut toetavaid jõujooni on vähem. Üks võimalus on ka kirjandusteaduse ja folkloristika järjekindlam sidumine, mida Kauksi Ülle oma töödes pooldab. Kui seda arendada omakorda edasi tõlgendusajaloo kirjeldamiseks, siis oleks huvitav ühendada kirjanduse interpretatsiooni ja kirjanduse ajalugu selle representatsiooni-ajaloolise vaatepunktiga, mida pakub setu lauluga seoses Andreas Kalkun

(Kalkun 2011). Ilmsematest ja isegi vältimatutest võimalustest on vaja aga kindlasti veel kord rõhutada keele ja kirjanduse seostatud vaatlust, ühel kujul seda sisaldabki Hennoste artikkel eesti avangardist.

Teistsugusel viisil pakub kultuurilisi ja keelelisi kontekstualiseerimisi kooliõpetus, nimelt on osades Lõuna-Eesti koolides eraldi eesmärgiks võetud kohaliku kirjanduse õpetamine. See on ühtlasi ka kirjandusloo ja kirjandusliku kaanoni üks kujundamise viise. Mida ja kuidas kontekstualiseeritakse ja kujundatakse, võiks pisut selgemaks saada ainekavade näitel. Omakultuuri piirkondlikud ainekavad pole kõik ühtviisi kättesaadavad, sest nendegi iseloom on kohalik ja sellisena pigem soovituslik, need pole saanud riiklikeks alusdokumentideks. Ainekavade ülevaatest (Laan 2012: 37–40) võib järeldada, et kõigil juhtudel on esmajärjekorras eesmärkideks keele- ja kultuuriõpetus ja kirjandust käsitletakse neid eesmärke arvestades. Kirjanduse väljaarendatamat õpetust leiab Võrumaa koolidele mõeldud ainekavadest ning need õppekavad on kättesaadavad ka Võru Instituudi kodulehel. Praeguse teema seisukohalt pakuvad huvi eriti gümnaasiumi ainekava „Lõunaeesti kiil ja kultuurilugu” (Lõunaeesti kiil...) ning kolmandale koolijaole mõeldud „Võro kiil ja kirändüs” (Võro kiil...), mille esialgne variant on ilmunud ka ainekava „Võro kiil ja kultuuf” osana trükis (Võro kiil... 2000) – praegu lähtun uuemast versioonist. Neis kavades vaadeldakse kirjandust üldisemas kultuurilises ümbruses, kuid kirjandusele on eraldatud ka omaette ja kirjandusloolise loogikaga üles ehitatud lõigud, mis pakuvad peamiselt võimalust jälgida seda, milliseid autoreid kooliprogrammi soovitakse ja keda arvatakse võru kirjanduse esindusautorite hulka. Gümnaasiumiosas on autorite valik küllalt suur, kirjandusest soovitakse pakkuda võimalikult mitmekülgset pilti, kolmanda kooliastme osas (8. või 9. klass) on esile tõstetud seitse võru kirjanikku: Artur Adson, Raimond Kolk, Kauksi Ülle, Juhan Jaik, Jaan Lattik, Bernard Kangro, Richard Roht. Kui neid nimesid võrrelda varasemate rõhutustega, millest on muuhulgas juttu minu I artiklis, siis tundub valik kanooniline, torkab silma vaid Madis Kõivu puudumine ning see, et kavva on arvatud Roht. Võib arvata, et Kõivu on peetud murdealisele lugejale liiga keeruliseks ning Rohtu samas eakohaseks. Roht puudub omakorda gümnaasiumi ainekavast, kõiki teisi nimetatakse siin uuesti, nimetatakse ka Kõivu ning mitmeid teisigi kirjanikke võru, setu, mulgi ja tartu keelealalt.

Kirjanduse esitamine ainekavades on mitmekülgne, kuid esitusviis annab märku sellest, et kirjandust võiks vaadelda pärimuskultuuri ja keeleõpetuse ühe osana. Arusaam kohalikest kirjandustest kui pärimuskultuuri nähtustest avaldub ka riiklikes programmides, mille raames toimub lõunaeestilise kultuuri rahastamine. Vana Võrumaa ja Setumaa programm räägivad kirjanduse toetamisest alajaotuses „Pärimuskultuuril põhinev loometegevus ja uuslooming” (Vana Võrumaa...: 12; Mulgimaa kultuuriprogramm... 2013: 13), Setumaa programmis on see sisuliselt samamoodi, alajaotuse pealkirjaks on „Pärimuspõhine uuslooming” (Setumaa kultuuriprogramm... 2013: 8). Programmidest ei tule otsida kirjanduse definitsiooni, kuid arusaamine, et kohalik kirjandus on väärt

toetamist ja esiletõstmist siis, kui ta põhineb pärimusel, soodustab kahtlemata kitsendavat arusaama kirjandusest. Kuigi ka mõnedest kirjandusloolistest tekstidest (näiteks II artiklis tutvustatud Kauksi Ülle töödest) kumab läbi samasugune rõhuasetus, ei saa ilmselt siiski eeldada, et see oleks lõunaeesti kirjanduse ainuke avaldumisvõimalus. Mõnes töös (nt Merilai 2011; Mürk 2013) on võru kirjanduse õpetamist vaadeldud ka avaramalt eesti kirjanduse õpetamise taustal, neist töödest tuleb välja teisigi rõhuasetuse võimalusi, mõistagi koos teadmisega, et pärimuskultuur ja kohaliku keele tundmine on siin samuti olulised.

Valdav osa siin alapeatükis esitatud vaatenurkadest asetavad lõunaeesti kirjanduse laiemasse ümbrusse. Loomulikult ei tohi aga unustada lahendusvarianti, kus lõunaeesti kirjandus esineb suhteliselt iseseisva nähtusena, kuid kontekstuaalseid seletusi samas ei väldita. Kõiki neid kirjeldatud suhestumisi kirjanduse, kultuuri ja keelega saabki kasutada ka piiratumal viisil – kirjanduslugu jutustatakse teatava seesmise loogika alusel, aga luuakse vajadusel seoseid kõrvasuundades. Endiselt jäävad küsimuse alla aga kirjandusliku terviku piirid, mida arutasin alapeatükis 3.2 ning mis tulid jutuks ka alapeatükis 4.1 kirjeldatud kirjanduslooliste tööde juures. Siin peitub ühtlasi küsimus, mis on lõunaeestilise kirjanduse ajaloo põhiobjekti nimi. Peamisi vastuseid, mis pakuvad tõsikäändamat alust ja mis eelnevast jutust välja tulid, on neli, neist kolm esimest keelekesksed: esiteks – lõunaeesti kirjandus, mille allosadeks on võru, setu, mulgi ja tartu kirjandus; teiseks – võru kirjandus, mille kõige lähem kontekst on lõunaeesti kirjandus; kolmandaks – tartu kirjakeeles kirjutatud kirjandus; neljandaks – mõni konkreetne koht Lõuna-Eestis ja sellega seotud kirjandus. Väiksemate kohtade lugusid saab omavahel liita, aga tundub, et liitmine tingiks fragmentaarsema entsüklopeedilise kirjandusloo kirjutamise – teatud puhkudel on vastastikused peegeldused ja kontekstualiseeringud võimalikud ja vajalikudki, kuid nende avaldumine on piiratud.

Lõunaeestikeelse kirjanduse „suur” lugu annaks sidusama tervikkäsitluse kui Lõuna-Eesti lugu, kuid ka siin on jätkuvalt probleeme, sest ajaloolisest kokku kuuluvusest hoolimata ei toetaks see variant praegusi identiteete. Miks siis mitte loobuda terviku taotlemisest ja piirdudagi väikeste lugude võrgustikuga, mis nagnii pakuvad üksteisele konteksti? Mõtlemapanev on sellise kirjeldusviisi puhul nõrgema identiteeditaustaga kirjanike ja tekstide „loostumise” küsimus. Näiteks ei paista olevat mõttekas kaasaegse tartukeelse kirjanduse loo jutustamine, sest tekste on liiga vähe, kuid see vähene, mis leida, satub halvemasse positsiooni kui analoogilised näited võrukeelses kirjanduses. Urmas Karu tartukeelse luulekogu „Lehekuutuul ja ritsikasirin” (2007) enam-vähem olematu retseptisioon sõltub osalt sellest, et raamatut ei saa lülitada näiteks võru kirjanduse esinduskomplekti ja teisalt tunduks vanema tartu kirjakeeles avaldatud trükisõna kontekst selle raamatu puhul veelgi kaugem – õieti ainuke adekvaatne ja kunstiliselt kandev taust oleks antud juhul Mats Traadi looming. Traati nähakse eesti kirjanduse keskse autorina ja nõnda pääseb ta retseptisioonisulust – tundub ometi, et ka tema puhul on vähe räägitud lõunaeestilisusest, kuigi see paistab tekstidest kergesti silma. Teatavatel juhtudel pole isegi päris selge, millisesse

väiksesse keelekesksesse lukku mõne kirjaniku tekstid kuuluma peaksid. Näiteks on Grix (Grigori Lotman) avaldanud luulekogu „Lullag” (2010), selles leidub luulet omapärasel lõunaeesti keeles, mida ei saa pidada õieti ühekski kohamurdeks ja mis samas radikaalselt lahkneb eesti kirjakeelest.

Nimetatud neljast mõistemahust ja kirjandusloo kirjutamise viisist saab mõnda eelistada, aga ei saa väita, et ülejäänud poleks mõeldavad. Lisaks jääb mõeldavaks ka võrdleva kirjandusloo kirjutamine, kirjandusega tegelemine suuremas kultuuriloo või ka näiteks kirjakeele ajaloo raamistikus. Ülejäänud variandid jäävad juba kirjanduslooliste eksperimentide piirimaile või piiride taha, olemata sellistena siiski võimatud – mõni neist tuli juba jutuks, mõni radikaalsem mitte (nt liivi kirjanduse ja mulgi kirjanduse ühine ajalugu vms). Mida pakutust ma ise toetama jään, selgub järgmisest ja ühtlasi viimasest alapeatükist.

4.4. Kuidas kirjutada lõunaeesti kirjanduslugu?

Olgu eelneva põhjal oletatud, et kirjandusloolane valib kontekstualiseeriva kirjutamise ja ühe neljast pakutud mõistemahust ning valib ka selle, kas näidata mõiste taga peituvat kirjandust kirjandusloo peateemana või siis ühe osalisena võrdlevas käsitluses. Kindlasti jäävad kestma ajaloo fiktsionaalsed avaldused, mida ma aga lõpparutlustes enam ei vaatle, kirjandusuuri ja jaoks on need värskendavad alternatiivid kirjanduskriitiliste ja -teaduslike tööde kõrval. Neile valikutele lisaks peaks kirjandusloolane enda jaoks leidma vastuse veel mõnele küsimusele, olgu tähtsamad siin fikseeritud, osa on teises ümbruses kõlanud juba eespool:

- Kas kirjanduslugu peaks taotlema ühtset narratiivi või võiks kirjutada entsüklopeedilise kallakuga kirjandusloo?
- Kui valida ühtne narratiiv, kas see peaks olema esitatud kindla arenguna või tuleks lähtuda pigem materjali mitmekesisusest tulevatest impulssidest, ilma et arengujoont ette läbi mõeldaks?
- Kas tuleks opereerida tekstis põhiliselt kirjanike nimedega või keskenduda tekstidele?
- Kas tehakse juttu kirjandusvooludest või mitte?
- Kas tahetakse kirjanduskaanonit selgelt välja tuua või küllastatakse tekst paljude nimede ja pealkirjadega, mis näitavad kaanonit kas võimalikult laiapõhjalisena või püüavad ette võtta kogu materjali?
- Kas räägitakse rangelt ainult ilukirjanduslikest tekstidest või võetakse juurde teisi tekstitüüpe? Võimalik oleks näiteks käsitleda rahvaluulet, mälestusi, kirjanduskriitikat jne.
- Kas ilukirjanduslikest tekstidest rääkimise korral valitakse mõne žanri või põhiliigi ajalugu või räägitakse kõigest? Antud teema juures on selge, et luulest eraldi rääkimine oleks kõige kergem ja draamast rääkimine väga raske.

- Kas lool on lisaeesmäärke identiteedist tulenevate või teaduslike eesmärkide kõrval? Lisaeesmärkide kõrval pean ma silmas pedagoogikat, kirjanduslikku turismi, kodukooha uurimist vms.
- Kas kirjandusloo lugejal peaks olema huvitav teksti jälgida või mitte?

Küsimusi saaks jätkata ja ka vastuste hulk on avatud – avatud selles mõttes, et paljudel juhtudel ei olegi võimalik kirjandusloo kirjutajale selget soovitusi anda. Otsuse peab langetama, aga see on ikkagi kirjutaja valik, mida mõnikord suunavad ka välised mõjud. Väitekirjas käsitletud näidete seas on kaks minu enda kirjandusloolist tööd, „Võru kirjanduse kujunemislugu” ja „Karlova kirjanduse põhjooned”, viimane on arvatud ka töö põhiosas. Need lood on väga erinevad, seega olen kirjutaja ees seisvatele küsimustele vastanud erinevalt. Kumb tekst võiks olla eelistatud, ei ole võimalik objektiivselt öelda, minu enda isiklike huvide on rohkem näha Karlova kirjandusega tegelemises.

Osa küsimustest jäävad vastuseta, mõne juures on põhjust veel arutleda. Üks põhimõttelisemaid küsimusi on esitatud reas esimene. Kindlat reeglit ei saa ühtse narratiivi küsimuses kindlasti pakkuda, varem tehtud töödest ilmneb aga, et läbiv narratiiv pole mitte ainult traditsioonilisem, vaid ka stabiilsem lahendus. Mitmete entsüklopeediliste variantide juures esineb retseptioonihaireid (nagu näiteks „Põhja-Soome kirjandusloo” puhul) ning tekib kergesti küsimus, miks pole töö siis lahendatudki kirjandusleksikoni või artiklikoguna. Otsuse langetamine läbiva loo kasuks või kahjuks sõltub ka vastusest viimasele küsimusele – kui võtta eelduseks, et tööd peaks olema huvitav lugeda, siis peaks valima ühtse narratiivi. Ka Perkinsi tähelepanekud toetavad seda väidet, ta kinnitab, et kirjandusloo lugeja esteetilist naudingut toetab teksti suurem koherentsus (Perkins 1992: 51). Eelistan ise tõepoolest teksti, mis lugejat köidaks, liiati on see siin seotud ka lugeja eelhäälusega: kirjandusloost otsitakse rohkem terviklikkust, artiklikogust mitte eriti. Vastuväidetele jääb mõistagi ruumi – saab väita, et kirjandus ise ei olegi piisavalt koherentne, paljuhäälsus on tõetruum, käsitusviisi valik sõltub konkreetsest tekstist. See võib tõesti olla nii, kuigi jääb kahtlus mõne fragmentaarse iseloomuga kirjandusloo juures – suur narratiiv on neis lõhutud, väikesed narratiivid jäävad ning kehtestavad endiselt materjali kallal uurijapoolset vägivalda, kuigi kogusummana ehk demokraatlikumal viisil. Koherentsust saab tekstis suurendada sihiliku arenguloolise fabuleerimise abil, kuid see on juba ohtlikum mängumaa, esteetiliste printsiipide nimel võib kergesti ununeda sisu. Ma ei eita sugugi näiteks Kauksi Ülle rahvaluule juurde tagasi pöörduva kindla arenguskeemi võimalikkust, kui see on kirjutaja enda sisemine veendumus. Ainuüksi kirjandusloo „mõnusest” lähtuv skemaatilisus on suurem probleem.

Kombineerin lõpuks eelistusi, mis näivad lõunaeeesti kirjanduse ajaloo kirjutamiseks paremini sobivat ning pakun välja mõned võimalused, kuidas seda tööd teha. Kinnitus, et tegelikult on võimalusi ikkagi rohkem, pole kunagi kurjast. Kõikidel juhtudel soosin narratiivset kirjanduslugu, millega võiksid kokku käia järgmised eelistused:

- Teadusliku kallakuga kirjanduslugu, mis hõlmaks lõunaeesti keele ala, valiks esimeseks tunnuseks keele, kuid arvetaks olulise tunnusena ka kohta, see muudaks lubatavaks protsessi mõjutanud eestikeelse kirjanike kaasaarvamist. Keelekeskne lähenemine peaks markeerima kohalike keelekujude erinevusi. Kontekstualiseerivaid viiteid tekiks selles loos kõige rohkem seoses eesti kirjandusega. Jutustamisviis ei toetaks otseselt kirjanduselulist või -poliitilist võitlust, kuid ei pruugiks sellega ka vastuollu sattuda. Käsitlaja peaks eristama kirjandusliku kaanoni, sest kõigega tegelemine ei ole võimalik.
- Lõunaeesti luule ajalugu, mille lähtetingimused on enam-vähem samad, mis lõunaeesti kirjanduse „suurel” ajalool, olulise konteksti sekka satuks siis ka lõunaeesti proosa ja draama. Lõunaeesti luule vaatlusel võiks keelekeskne printsiip olla rangemalt rakendatud, siin paistab olevat eriti võimalusi keelelist spetsiifikat tundlikult jälgivaks eritluseks.
- Lõunaeesti ja eesti luule võrdlev ajalugu, mis oleks rangelt keelekeskne ja teaduslik. Esmaseks kontekstiks võiksid olla eesti kultuur ja luule ajalugu mujal maailmas. Alati päevakorral olev küsimus, kas rääkida rohkem autoritest või tekstidest, peaks siin lahenema rohkem tekstide kasuks. Kirjanduslugu saaks küll olla narratiivne, kuid arutlevat tekstitüüpi esineks siin rohkem. Vastuolu kohaliku identiteediga oleks suurem kui eelmistel juhtudel. Kirjandusliku kaanoni eristamine on siin vajalik, kuid mitte liiga lihtne, sest lõunaeestikeelsete ja eestikeelsete tekstide koguarv on erinev.
- Võru kirjanduse ajalugu, mis eelistaks esimese tunnusena keelt ja teise tunnusena kohta. Võrreldes „suure” lõunaeesti kirjanduse looga peaks siin olema eestikeelsete kirjanike osakaal suurem selleks, et kirjanduspildi terviklikkus mõne perioodi kirjeldamisel ära ei kaoks. Esmaseks kontekstiks oleks setu kirjandus ja kultuur ning seejärel ka teised lõunaeesti kirjanduse avaldused, paratamatuid seoseid tekiks eesti kirjandusega. Jutustamisviis järgiks kultuuriidentiteeti ning aitaks seda tugevdada. Käsitluse teaduslik taust oleks endiselt võimalik, kuid nõrgem kui eelmistel juhtudel. Materjali ammendava vaatluse vajadus sõltuks perioodist – mõnel juhul tekiks täielikkusele pürgiv pilt iseenesest teoste vähesuse tõttu, uuema kirjanduse puhul tuleb teha ka leebaid väljaarvamisi. Analoogilisi kirjanduslugusid saaks kirjutada ka mulgi ja setu kirjandusest, kuid see oleks tekstide nappuse tõttu raskem.
- Tartukeelse kirjanduse ajalugu alates 17. sajandist kuni 20. sajandi alguseni, kus keelekeskset printsiipi kasutatakse rangelt. Kui lõunaeesti tervikliku kirjandusloo puhul, aga ka võru kirjandusloo puhul on vabamaid valikuid tekstitüüpide osas, siis siin ei saaks piirduda ainult ilukirjandusega, sest seda on vähe. Käsitluse esmased kontekstid oleksid eesti kirjakeele ajalugu ja eesti kirjandus, kindlasti tuleks arvestada ka ajalookirjutusega üldisemalt. Lähenemisviis järgiks kunagist seesmiselt tervikliku loomuga kultuuri-kooslust, millel tänapäevaste kollektiivsete identiteetide võrgustikus ei oleks enam kandepinda. Kaanon hõlmaks suuremat osa olemasolevast kirjan-

dusest, tõenäoliselt jääks välja vaid marginaalsema iseloomuga tekstid (lausenäited aabitsates, kiriklikud laululehed, protokollid jms).

- Tartu kirjanduse lugu. Kohakeskne lugu, kus on palju tekste ja valikus peaks sattuma eelisolukorda Tartu identiteediga kirjanikud ning linna tematiseerivad tekstid, aga samuti esteetiliselt tähenduslikum looming. Keelekeskne printsiip siin ei domineeri, kuigi vähem kasutatud keeli jääks ilmselt paratamatult kõrvale ning on siiski võimalik, et erinevates keeltes (saksa, vene, eesti jt) kirjutatud kirjandust käsitletakse teksti erinevates osades ning tekib võrdlevat analüüsi. Teatud juhtudel (nagu näha VII artiklist) õnnestuks ka linnaosa kirjanduse jutustamine, kuid mitte alati, see sõltub kohalikust kirjanduslikust potentsiaalist ning linnaruumi erinevate osade semantiseerituse astmest. Kontekstualiseerimisel tekiks vältimatult võrdlusi Tallinna kirjanduslike tähendustega, kuid võimalikud on ka võrdlused teiste linnadega või siis Tartu ja tema „lõunaestikeelse tagala” vahekordade selgitamine. Kirjanduslooline narratiiv oleks kindlasti seotud kohaliku identiteediga, teadusliku vaatenurga astet saaks aga varieerida kergemini kui mainitud võru kirjanduse ajaloo puhul. Kohakesksete lugudena oleksid võimalikud veel mõned teisedki variandid, näiteks Võrumaa ja Mulgimaa kirjanduslood.

5. KOKKUVÕTE

Käesolevas töös on antud ülevaade kirjandusloolise mõtte arengust, lõunaesti kirjanduse määratlemisel tekkivatest probleemidest ning seejärel analüüsitud lõunaesti kirjandusloo kirjutamise võimalusi. Kirjandusloolisuse printsiipidele aluspõhi rajati 19. sajandil, pärast seda on ligi kahe sajandi jooksul arusaamad muutunud – muutumises peaks märkama korraga nii edasilikumist kui ka vaheldumist. Seletusmehhanismid, mis otsisid pidepunkte kirjandusvälisest kontekstist, tõrjuti 20. sajandi esimesel poolel kõrvale immanentsete käsitlusmudelite poolt, kuid viimastel aastakümnetel on kaugema ja avarama konteksti väärtustamine omakorda tähtsustunud ning välja toodud immanentsust hindavate seisukohtade nõrku külgi. Pärast keelelist ja kultuurilist pööret humanitaarteadustes on kontekstuaalsus uuesti päevakorral, aga teistsugusel kujul kui 19. sajandil. Pikka aega domineerisid kirjanduslugudes narratiivsed põhilahendused, neid hakati kritiseerima 20. sajandi lõpul ning asemele pakuti entsüklopeedilist tüüpi postmodernset lähenemist, kuid väited narratiivi kui ajalootaju organiseeriva alusstruktuuri kohta pole nendest katsetest hoolimata kadunud.

Varasemad kirjanduslood lülitasid kirjanduse „rahvuse loomise” teenistusse, edasised arengud hakkasid selle asemel rõhutama kirjanduse iseväärtust. Kõik need suundumused said omakorda kriitilise eritluse osaliseks alates 1960. aastatest, mil fookusesse võeti ajalookirjutuse keelelisus. Diskursuste toimimist ja mõju kirjanduse mõistmisele on seletatud siitpeale mitmel viisil, igal juhul on arutelude käigus selgemaks saanud, et võimusuhted ja teatavad rääkimisviisid hakkavad mõjutama kõiki kirjandussituatsioonis osalejaid.

Lõuna-Eesti ja sellega seotud identiteetide kujunemist on mõjutanud ajaloolised, kultuurilised ja keelelised tegurid. Ajalooliselt on Lõuna-Eesti alad pikemat aega kuulunud Liivimaa kubermangu ning selle haldusüksuse põhjapoolne piir on soodustanud lõunapoolse eesti kultuuri lahknemist põhjapoolsest. Pikka aega on eriasendis olnud Setumaa, mille kultuurilist omanäolisust on mõjutanud kuulumine Venemaa võimupiirkonda. Praeguse seisuga kuulub osa Setumaast Eesti Vabariigi koosseisu, osa mitte.

Teine olulisem piir, mis lõunaestlust vorminud, on keeleline. Kunagistest põhjaeesti ja lõunaesti hõimukeeltest on arenenud kohalikud murded: Tartu, Mulgi ja Võru murre, viimasest on mõnikord lahus vaadeldud Setu murret, eristamist on toetanud ajaloolised ja kultuurilised tõsiasiad. Tartu murde baasil kujundati 17. sajandil välja ka iseseisev kirjakeel, mida tarvitati kirjasõnas 20. sajandi alguseni. Kohalikke keelekujusid on jätkuvalt kirjanduses kasutatud ka pärast seda ning 1990. aastatel on välja töötatud võru kirjakeel, mis on ühtlasi ka kohaliku keele- ja kultuuriliikumise tõusu olulisi märke. Murrete taandumine oli 20. sajandil märgatavam Tartumaal ja Mulgimaal, sellepärast on kaasajal nende alade eristumine muust Eestist väiksem ja Võru ja Setu murdealade eristumine suurem. Kaasajal on sagedasti kasutatud lõunaesti murrete kirjeldamisel sõna „keel”, nii on tehtud ka käesolevas väitekirjas. Lõuna-Eesti

aladel on kõneldud teisi keeli, ajalooliselt on olnud alamsaksa, saksa ja ladina keel ka domineerivas positsioonis, viimastel sajanditel on märgatav vene keele tähtsus. Kõigis neis keeltes on ilmunud kirjandust.

Rahvakultuuriliselt on lisaks Setumaale eristunud varasematel aegadel tugevalt ka Mulgimaa ning setu ja mulgi kultuuri kuvandid on kujunenud välja selgemalt kui muude Lõuna-Eesti osade puhul. Viimase paari aastakümne jooksul on varasemast rohkem uuritud ka kohalikke identiteete, nende uurimuste kohaselt on keeleliselt selgemini eristunud võru ja setu aladel tugev kohalik identiteet, mis avaldub aga mõnevõrra erinevalt: valdav osa võrukeestest omab kahetasandilist identiteeti, end nimetatakse korruga eestlaseks ja võrukeeseks, samas kui setude puhul tuleb ette sedagi, et peetakse end setuks, kuid mitte eestlaseks.

Kõik need Lõuna-Eesti ja lõunaeeetilise erinevad jooned hakkavad mõjutama kohalikust kirjandusest rääkimist. Rääkimise viisid on eelistatult seotud kas keele või kohaga või mõlemaga korruga. Eelneva põhjal on võimalik välja tuua järgmised määratlusvõimalused:

- Lõunaeeesti kirjandus kui Liivimaa põhjaosa kirjandus. Võimalus on hüpoteetiline, sest Põhja-Liivimaa identiteet pole välja kujunenud ning ka teised tunnused kaasajal seda ei toeta.
- Lõunaeeesti kirjandus kui kultuuriliselt eristuvate väiksemate kohtade kirjanduste kogusumma. Neid väiksemaid ja kultuuriliselt omanäolisi territoriaalseid kooslusi tõepoolest leidub (Tartu linn, Võrumaa, Setumaa, Mulgimaa jm), nad jäävad küll autonoomseteks, kirjeldusviisist suurema terviku arendamine on keeruline, kuigi mitte võimatu. See lähenemine on ometi tõsiseltvõetav, tõenäoliselt peaks mõnel juhul siiski arvestama teise parameetriga keelelisi piire, näiteks Võrumaa ja Setumaa kirjanduse juures.
- Lõunaeeesti kirjandus kui lõunaeeestikeelne kirjandus. See on üks ootuspärasemaid definitsioone, mille juures tuleb kaaluda samas sekundaarsete tunnuste kaasamist kirjeldusse. Mõtlemisaineks jääb peamiselt, kui rangelt tuleks keelelist printsiipi rakendada – on ju võimalik näiteks arvestada ka territoriaalse printsiibiga (lõunaeeesti kirjandus kui lõunaeeesti keelealal kirjutatud ja/või loetud kirjandus vms).
- Lõunaeeesti kirjandus kui vanas lõunaeeesti kirjakeeles kirjutatud kirjandus. Selle juures saaks arvestada ka keelekasutusega seotud territooriumi, lähenemine on aga rakendatav ainult vanema kirjanduse käsitlemisel.
- Lõunaeeesti kirjandus kui väiksemate keeleliselt eristuvate kirjanduste kogusumma. Erinevalt „suure” lõunaeeesti kirjanduse kujutelmast on siin tegemist vaatenurgaga, mis toetaks praeguseid kohalikke identiteete – eriti arvestatav võimalus on rääkida eraldi võru kirjandusest, aga mitte ainult sellest. Kuigi kõik identiteetid ja kirjanduslikud võimalused pole võrdselt välja arendatud, saaks seda kirjeldust ühendada kergemini koondpildiga lõunaeeesti kirjandusest kui keeleliselt eristuvast tervikust – keelekeskne lähenemine õnnestuks paremini kui väiksemate lokaalsuste keeleülene kirjeldus.

Uuemas kirjanduskriitikas ja -teaduses on mitmeid lõunaeeesti kirjanduse defineerimise katseid, mõjukad on siin eriti Kauksi Ülle seisukohad ja kõige levinumad keelekesksed lähenemised. Kohakesksust ei pea sellegipoolest kõrvale heitma, olgugi et lõunaeeesti keel pakub siin rohkem aluseid arutamiseks. Need defineerimisvõimalused ja -traditsioonid on töö põhiosas ning seda reflekteerivas ülevaatepeatüki neljandas osas ühendatud kirjandusloo kirjutamise üldiste küsimustega. Põhiosa seitse artiklit esindavad nelja erinevat lähenemist. Esiteks on käsitletud seni tehtud töid (I ja II artikkel) ning selles raamistikus on võimalik vaadata ka viimast artiklit (VII), mis seisab lahendusviisilt eraldi, kuid asetub seniste lõunaeeestiliste kirjanduskäsitluste üldpilti. Tehtud tööde kohta võib tõdeda järgmist:

- Lõunaeeesti kirjanduse käsitlemine iseseisva nähtusena on varasemas tõlgen- duses erandlik, kuid muutub tavaliseks alates 1990. aastatest. Muutuse pea- misi eelkäijaid on Ain Kaalep, selle kõige olulisem suunaja aga Kauksi Ülle.
- Varasemad lõunaeeesti kirjandusloo läbikirjutused on peamiselt esitatud eesti kirjanduse ajaloo raames, enne 1990. aastaid on võimalik leida ka üksikuid teistsuguseid katseid, mis mitut puhku sünnivad kodu-uurimuse ja turis- minduse arendamise viljadena. Erandlikku asendisse satub käsitlustes Paulo- priit Voolaine koostatud kaheosaline setu lugemik („Seto lugõmik” (1923) ja „Kodotulõ” (1925)), mis toetab kohaliku kirjanduse kaanoni kujunemist ning loob kirjandusloostamisele lähtetingimusi.
- Varasematest kirjandusloolistest ülevaadetest eristuvad eriti August Annisti artikkel „Peajooni Mulgimaa kirjandusest” (1936) ja Viktor Kõressaare artikkel „Artur Adson ja lõuna-estikeelne luule” (1977). Esimene neist rakendab kohakeskset jutustamisviisi, teine keelekeskset, kuid vaatleb ainult luulet, kus on traditsioon tugevam kui teistes põhiliikides.
- Esimene võru kirjanduse ajaloo visand on antud Kauksi Ülle artiklis „Võro kirändüs – miä tuu um?” (2000). Käsitlus on keelekeskne, kuid arvestab ka teisi võru kirjanduse tunnuseid. Tema artiklile eelneb võru kirjanduse kaanonit kujundav võrukeelne lugemik („Võrokõstõ lugõmiseraamat” (1993) ja „Võrokiilne lugõmik” (1996)).
- Kõik senised olulisemad lõunaeeesti kirjandusloo jutustamise katsed on rohkemal või vähemal määral narratiivsed. Nende hulgas on nii koha- kui keelekeskseid, keelekeskset võimalust on pärast Kauksi Ülle töid rohkem kasutatud.
- Minu artikkel „Karlova kirjanduse põhijooned” (VII) katsetab alternatiivset kohakeskse kirjandusloo jutustamise võimalust. Katsest saab järeldada, et kohakesksus on endiselt tõsiseltvõetav lahendus, kuigi piiratud tingimustel.
- Rahvusliku identiteedi konstrueerimisest rääkimine oleks lõunaeeesti kirjan- duse ajalooliste käsitluste puhul liialdus, kuid selgelt eristuvad tööd, mida juhib kohalikku identiteeti toetav taotlus (nt Kauksi Üllel). Neist taotlustest on rohkem distantseeritud mainitud Kõressaare artikkel ja minu VII artikkel, sattumata siiski otsesse vastuollu identiteedikujundusega.

Töö põhiosa teine lähenemisnurk (III ja IV artikkel) pakub käsitlusi selle kohta, kuidas saaks kirjandusloolist ainekust jutustada ilukirjanduslikus vormis. III artiklis on analüüsitud Ain Kaalepi võrukeelset luulekogu „Haukamaa laulu” (1999), IV artiklis Mats Traadi romaanisarja „Minge üles mägedele” (1979–2010), kus on ulatuslikult dialoogides kasutatud tartu keelt. Neid töid on täiendatud ülevaateartikli neljandas osas näidetega teistest ilukirjanduslikest tekstidest. Tegemist on mõjuka kirjutamisviisiga, mida väitekirjas on siiski reflekteeritud kui lisavõimalust metatekstuaalsete põhivõimaluste kõrval. Analüüsist saab teha järgmised kokkuvõtlikud tähelepanekud:

- Ajaloolist narratiivi on lõunaeesti kirjanduses palju, kuid tavaliselt avaldub see kultuuriloolise või keeleajaloolise narratiivi osana.
- Suur osa Kaalepi võrukeelse luulekogu tekstidest on sihipäraselt lõunaeesti keelse kirjanduse propageerimise ja ajaloostamise teenistuses. Luulevormis esitatud kultuuriloolisest aineses mängib märgatavat rolli ka kirjandus.
- Traadi romaanisari jutustab põhiloo kõrval tartu keele ja selle hääbumise lugu, mis avaldub tegelaskõne diferentseerituses ja otsestes keele staatust tõlgendavates lõikudes. Osa neist tekstikohtadest puudub ka tartukeelse kirjasõna käekäiku 20. sajandi alguses.
- Nagu selgub artikleid laiendavast ülevaateartikli neljandast osast, on ilukirjanduses otsest kirjandusloo jutustamist sageli seoses Tartu linnaga (Herbert Salu, Bernard Kangro jt).
- III ja IV artiklis analüüsitud tekstid koos tekstidega teistelt kirjanikelt (Madis Kõiv, Kauksi Ülle, Lauri Sommer jt) täidavad 20. sajandi lõpul ja 21. sajandi alguses osaliselt sarnast identiteeti konstrueerivat funktsiooni nagu oli eesti ajalooromaanil sada aastat varem.

Kolmas kesse töö põhiosas sisaldab kontekstualiseeriva käsitluse perspektiive käsitlevaid töid (V ja VI artikkel), eriti sellist kirjutamismoodust, kus kirjanduslugu on esitatud kas mõne suurema loo osana või siis võrdleva käsitluse vormis. V artikkel analüüsib näiteid kirjanduse esitamisest võru kultuuriloo kontekstis, VI artiklis on välja pakutud eesti ja lõunaeesti võrdlev luulelugu. Neid põhinäiteid on täiendatud töö põhiosas osutustega teistsugustele kontekstualiseerivatele ning arutatud immanentse kirjandusloo kirjutamist. Arutluse võtavad kokku alljärgnevad punktid:

- Ülevaateartiklis esitatud arutlus viis järelduseni, et immanentsus lõunaeesti kirjandusloos pole välistatud, aga selle toimivus on piiratum kui paljudel muudel juhtudel. Lõunaeesti kirjanduse valimine põhiobjektiks tingib väliste kontekstide hoolikat arvestamist.
- V artiklis analüüsitud töödest („Võromaa kodolugu” (2004) ja võrguväljaanne „Ajaloolise Võrumaa kodulooline bibliograafia”) selgus, et need autorikesksed tööd näevad kirjanikke lõunaeesti kultuuri- ja koduloo eriti olulise osana, nad moodustavad vaadeldud bibliograafias teise suurema grupi kohalike haridustegelaste kõrval.

- VI artiklist selgus, et terve 20. sajandi jooksul on olnud sünkroonsed eesti avangardismi läbimurdekatsed ning lõunaeestikeelse luule puhangud – selline seos pole juhuslik ning annab ühe olulise aluse eesti ja lõunaeesti võrdleva luuleloo jaoks.
- Võrdlevad käsitlused avavad teaduslikke perspektiive, kuigi nad ei pruugi olla otseselt identiteedirõhulise kirjandusloolise teenistuses.
- Lõunaeesti luuleloo pidevus on selgem, luuleloo jutustamine (nagu seda tegi näiteks Kõressaar) on lihtsam ning võrdlevates käsitlustes annab see tõsi-kindlamaid tulemusi.
- Teistest kontekstidest, mis on lõunaeesti kirjandusloo jaoks kultuuriloo ja eesti kirjanduse kõrval tähenduslikud, tõuseb eriti esile kooliõpetus – see selgub ülevaateartikli neljandas osas.

Ülevaateartikli viimases alapeatükis (4.4) on erinevaid vaatenurki sünteesitud ning vaadeldud, kuidas konkreetset lõunaeestilist ainet oleks kõige parem ühendada seisukohtadega kirjandusloo kirjutamise üldiste põhimõtete kohta. Lisaks tõdemusele, et kontekstuaalsus on paljudel juhtudel konstruktiivsem kui kontekstuaalsuse eiramine, olen leidnud ka seda, et narratiivset mudelit tuleks üldjuhul eelistada narratiivi lagundavatele entsüklopeedilise kirjandusloo katsetele. Nende lähtekohtade lõppkokkuvõttena olen välja pakkunud kuus võimalust lõunaeesti kirjandusloo kirjutamiseks, mille kirjutamistingimusi on ülevaateartikli neljandas osas täpsustatud:

- Lõunaeesti kirjanduse ajalugu.
- Lõunaeesti luule ajalugu.
- Lõunaeesti ja eesti luule võrdlev ajalugu.
- Võru kirjanduse ajalugu.
- Tartukeelse kirjanduse ajalugu alates 17. sajandist kuni 20. sajandi alguseni.
- Tartu kirjanduse ajalugu.

Need lõunaeesti kirjandusloo kirjutamise võimalused, milleni arutlus jõudis, vajavad edasist kaalumist ning siin on kindlasti ka alternatiive, mida samuti tasub kaaluda. Töö tulemuseks on tõenäolisemate ja klassikalisemate lahenduste eristamine ning toimivate mudelite esiletoomine. Nende kokkuvõtete juurest on võimalik edasi liikuda kirjandusloo tegeliku kirjutamise juurde.

KIRJANDUS

- Ajaloolise... = Ajaloolise Võrumaa kodulooline bibliograafia. Ajaloolise Võrumaa kohtade ja inimeste bibliograafiline andmebaas. Aoluulidsõ Võrumaa kirändusnimistü. Kirotuisi Aoluulidsõ Võrumaa kotussidõ ja inemiisi kotsilõ. – <http://wi.werro.ee/bibliograafia/> (04.03.2014).
- Allas, Tiia 2010. „Mis diagnoos taa sääne om – kotussõvaimust vaivatu? ” Madis Kõiv ku võro kultuuriluu kirjapandja. – Väikuq keeleq mitmõkeelitsen ütiskunnan. Väikesed keeled mitmekeelses ühiskonnas. Small Languages in the Multilingual Society. Võro Instituudi toimõndusõq 24. Toim. Jüvä Sullõv. Võru: Võro Instituut, 11–29.
- Allas, Tiia 2011. Reisikiräst poeesiani sügävambän mõttõn: lõunõesti kirändüs 2000–2010. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat IX–X. 2009–2010. Toim. Triin Iva, Sulev Iva. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 74–90.
- Annist, August 1936. Peajooni Mulgimaa kirjandusest. – Mulkide almanak. Toim. Leo Kahkra. Tallinn: Mulkide Selts Tallinnas, 18–21.
- Annus, Epp 2000a. Kiigelaual mineviku ja tuleviku vahel: rahvuslikust mütoloogiast. – Looming 1, 88–95.
- Annus, Epp 2000b. Kirjandus ja rahvuslik identiteet. – Keel ja Kirjandus 1, 10–17.
- Barthes, Roland 1998. Ajalooteaduse diskursus. Tlk Heete Sakhai. – Vikerkaar 9, 58–68.
- Bender, Reet, Silke Pasewalck 2013. Tartu ja Riia kirjanduses. – Keel ja Kirjandus 10, 782–785.
- Burke, Peter 2011. Mis on kultuuriajalugu? Gigantum humeris. Tlk Triinu Pakk. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Culler, Jonathan 2000. Literary Theory. A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press.
- Deleuze, Gilles, Félix Guattari 1998. Kafka. Väikese kirjanduse poole. Avatud Eesti Raamat. Tlk Hasso Krull. Tallinn: Vagabund.
- Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg 2012. Toim. Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.
- Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani 2013. Toim. Enn Küng, Marten Seppel. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.
- Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni 2003. Toim. Sulev Vahre, Mati Laur. Tartu: Ilmamaa.
- Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni 2005. Toim. Sulev Vahre, Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Tartu: Ilmamaa.
- Eesti kultuuriloo III... 2012 = Eesti kultuuriloo õppematerjal III. Võrumaa. Koost. Mare Oja, Tiiu Ojala, Mati Laur, Arthur Ruusmaa. Tallinn: Eesti Ajaloo- ja Ühiskonnaõpetajate Selts.
- Eesti rahvakultuur. Teine, täiendatud trükk 2008. Toim. Ants Viires, Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Eichenbaum, Külli, Karl Pajusalu 2001. Setode ja võrokeste keelehoiakutest ja identiteedist. – Keel ja Kirjandus 7, 483–489.
- Eichenbaum, Külli, Kadri Koreinik 2008. Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil? Kohakeelte seisundiuring Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal. Võro Instituudi toimõndusõq 21. Võru: Võro Instituut.

- Eller, Kalle I., Madis Paide 2012. Eesti landsmáli eest. – Seilates sadamata. Oma-kirjastus okupeeritud Eestis. Koost. Kersti Unt, Marja Unt. Tallinn: Varrak, 156–157.
- Epnar, Luule 2013. Kuidas kirjutada teatrijalugu? – Eesti teatriteaduse perspektiivid. *Studia litteraria Estonica* 13. Toim. Arne Merilai, Anneli Saro. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 26–39.
- Ernštreits, Valts 2013. Liivi kirjakeel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Euroopa... 1992 = Euroopa regionaal- või vähemuskeelte harta ja selgitav aruanne. Strasbourg: Council of Europe. – http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/textcharter/Charter/Charterexpl_et.pdf (11.03.2014).
- Glesener, Jeanne E. 2012. On Small Literatures and their Location in World Literature. A Case Study on Luxembourgish Literature. – *Interlitteraria* 17. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 75–92.
- Hasselblatt, Cornelius 2006. Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Hasselblatt, Cornelius 2008. Rahvuskultuuri paradoks ning eesti keele tähtsus. – Rahvuskultuur ja tema teised. *Collegium litterarum* 22. Toim. Rein Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 13–22.
- Hennoste, Tiit 1997. Kaanon. Kaanan. – *Vikerkaar* 12, 59–70.
- Hennoste, Tiit 2003. Postkolonialism ja Eesti. Väga väike leksikon. – *Vikerkaar* 4–5, 85–100.
- Hennoste, Tiit 2006a. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 3. loeng: Romantiline positivism. – *Vikerkaar* 3, 71–83.
- Hennoste, Tiit 2006b. Piirideni jõudmine. Eesti kirjandus uuel sajandil. – *Looming* 9, 1395–1410.
- Hennoste, Tiit 2008. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 13. loeng: 20. sajandi esimese poole kirjanduslood III: kokkuvõtteid ja üldistusi. – *Vikerkaar* 9, 75–87.
- Hennoste, Tiit 2014. Lõunaeesti keel ja eesti kirjanduslik avangard. – *Looming* 1, 97–107.
- Hennoste, Tiit, Karl Pajusalu 2013. Eesti keele allkeeled. Õpik gümnaasiumile. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hermann, Karl August 1898. Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Tartu: K. A. Hermann.
- Hinrikus, Mirjam 2011. Dekadentlik modernsus kogemus A. H. Tammsaare ja nooreestlaste loomingu. *Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis* 10. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hinrikus, Rutt 1999. Postkolonialistlik kiresaaga. – *Vikerkaar* 4, 97–100.
- Holts, Leila 2006. Võru kirjanduse lätetest. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat V. 2005. Toim. Mari Mets. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 83–91.
- Hurt, Jakob 2005. Piiblipühä kõne mis Kalendritegijä 25. mail ajastajal 1865 Rõngu kerikon pidi. – Looja ees. Eesti mõttelugu 66. Koost. Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 31–41.
- Iva, Sulev 2008. Lõunaeesti ja võru keel: mõisted ja keelepüü. – *Oma Keel* 2, 5–12.
- Iva, Triin 2011. Lõunaeesti keele ja kultuuri õpingud Tartu Ülikoolis. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat IX–X. 2009–2010.

- Toim. Triin Iva, Sulev Iva. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 211–218.
- Ives, Sumner 1971. *A Theory of Literary Dialect. – A Various Language. Perspectives on American Dialects.* Ed. Juanita V. Williamson, Virginia M. Burke. New York: Holt, Rinehart and Winston, 145–177.
- Jääts, Indrek 1998. *Setude etniline identiteet.* *Studia ethnologica Tartuensia* 1. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kaalep, Ain 1969. Avvuhind Võro keelen luulõtusõlõ. *Tööraha Elu*, 04.11., nr 129 (4154), 3.
- Kaalep, Ain 1997. Üt's kõikaigsündumine, tõistkõrdsündumine, `ümbresündumine... – Kolm Lydiat. *Eesti mõttelugu* 18. Tartu: Ilmamaa, 384–388.
- Kaalep, Ain 1999. *Kommentaare. – Haukamaa laulu'.* Võru: Võro Selts VKKF, 45–48.
- Kalda, Maie 2001. „Eesti kirjanduslugu” kriitikute risttules. – *Keel ja Kirjandus* 12, 868–871.
- Kalkun, Andreas 2011. *Seto laul eesti folkloristika ajaloos. Lisandusi representatsiooniloole.* *Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis* 18. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kama, Kaido 1995. *The Võro people and other fenno-ugrians.* Transl. Kai Vassiljeva. – *Waterfowl Way. A Selection of Articles and Fiction from the Conference of Ethnofuturism of the Young Authors of the Finno-Ugric Peoples Held in Tartu from May 5 to 9, 1994.* *Водптицная дорога. Сборник статей и литературных произведений молодых авторов – участников конференции по этнофутуризму Тарту, 5–9 мая 1994. г.* Ed. Kauksi Ülle. Tartu: Eesti Kostabi-Selts, 78–81.
- Kama, Kaido 2004. *Võrokeisi hindätiidmine ja Eesti keelepoliitiga. – Kiiil ja hindätiidmine. Keel ja identiteet. Võro Instituudi toimõndusõq* 16. Toim. Karl Pajusalu, Jan Rahman. Võru: Võro Instituut, 217–222.
- Kangro, Bernard 1957. *Võrumaalasest, ta keelest ja kirjandusest. – Meie maa. Eesti sõnas ja pildis. IV. Lõuna-Eesti.* Toim. Bernard Kangro, Valev Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 83–86.
- Kauksi Ülle 1999. *Ain Kaalepi „Haukamaa laulu”.* – *Võrumaa Teataja* 18.08., nr 123 (722), 4.
- Kauksi Ülle 2000a. *Jaigi ja Lattiku ilmaq. – Võro kirändüse luumine.* Toim. Kauksi Ülle, Nele Reimann. *Võro Instituudi toimõtiseq* 7. Võru: Võro Instituut, 116–122.
- Kauksi Ülle 2000b. *Võro kirändüs – miä tuu um? – Võro kirändüse luumine.* Toim. Kauksi Ülle, Nele Reimann. *Võro Instituudi toimõtiseq* 7. Võru: Võro Instituut, 264–273.
- Kauksi Ülle 2002. *Tulõvikusttulõminõ – Mercast Taarkaniq. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat I. 2000–2001.* Toim. Triin Iva. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 93–98.
- Kauksi Ülle 2003a. *Tardo liina ikuluust Räpina räpi ja Urvastõ ülemlaununi – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat II. 2002.* Toim. Mariko Faster. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 55–62.
- Kauksi Ülle 2003b. *Võro kirändüse kodo manõqkasvatamisesõst. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat III. 2003.* Toim. Helen Koks, Mariko Faster. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 108–111.
- Kauksi Ülle 2004. *Kohe veevõq võrokõisi reisiq? Kaehuisi võro reisikirändüste. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat III. 2003.*

- Toim. Helen Koks, Mariko FASTER. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 33–40.
- Kauksi Ülle 2005. Seto kiränduse kehtestumine 2004. – Vikerkaar 7–8, 168–171.
- Kirss, Tiina A. 2006. The Tartu/Tallinn Dialectic in Estonian Letters and Culture. – History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries. Vol. II. A Comparative History of Literatures in European languages 20. Ed. Marcel Cornis-Pope, John Neubauer. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 2006, 28–37.
- Kodotulõ' 1925 [tiitlil 1924]. = Kodotulõ'. Seto lugõmiku II osa. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused XI. Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts.
- Koreinik, Kadri 2004. Keele sotsioloogilisest uurimisest Võru, saarte ja Mulgi näitel. – Kiiil ja hindätiidmine. Keel ja identiteet. Võro Instituudi toimõndusõq 16. Toim. Karl Pajusalu, Jan Rahman. Võru: Võro Instituut, 67–78.
- Koreinik, Kadri 2011. Language Ideologies and Identity-building in the Public Discourse of South Estonian. Abstract. – Ethnic and Linguistic Context of Identity: Finno-Ugric Minorities. Uralica Helsingiensia 5. Eds. Riho Grünthal, Magdolna Kovács. Helsinki: Helsingin yliopisto, Suomalais-Ugrilainen Seura, 247–266.
- Krapp, George Philip 1971. The Psychology of Dialect Writing. – A Various Language. Perspectives on American Dialects. Ed. Juanita V. Williamson, Virginia M. Burke. New York: Holt, Rinehart and Winston, 22–29.
- Krashevski 2005 = Крашевски, Кай. Формирование мифологического образа Тарту в русской и эстонской культурах. Диссертация на соискание ученой степени magistrum artium по русской литературе. Tartu: Tartu Ülikool. – <http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/828/krashevski.pdf?sequence=5> (11.03.2014).
- Krull, Hasso 1991. Mis on murdekirjandus? Veidi ka Baturinist. – Looming 9, 1285–1287.
- Krull, Hasso 1996. Väikese kirjanduse määratlus. – Katkestuse kultuur. Tallinn: Vagabund, 83–87.
- Krull, Hasso 2000. Hüdseilmäq ja makus hallu. Kauksi Ülle „Paat” eesti ja võru kirjanduses. – Millimallikas. Kirjutised 1996–2000. Tallinn: Vagabund, 159–170.
- Kruus, Oskar 1969. Kirjanduslik Otepää. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kruus, Oskar 1995. Kirjanik Raimond Kolk. Elukäik ja looming. Tallinn: Kuldvillak.
- Kuutma, Kristin 2005. Pärimuskultuurist kultuurisümboliks. Saami etnograafia ja Seto eepose saamisluu. EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 3. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Kuutma, Kristin 2008. Küsimusi identiteedist – teoreetilisi trajektoore kultuuriuurin-
gus. – Paar sammukest XXIV. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2007. Toim. Janika Kronberg, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 17–30.
- Kõiv, Madis, Vaino Vahing 2006. Faehlmann. Keskpäev. Öhtuselgus. – Madis Kõiv, Näidendid I. Tartu: Akkon, 269–375.
- Kõressaar, Viktor 1977. Artur Adson ja lõuna-eestikeelne luule. – Mana, 44, 32–38.
- Laak, Marin 2006a. Kalevipoeg hargnevate teede aias: kirjandusajaloo „kirjutamine” uue meedia ajastul. – Paar sammukest XXII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2005. Koost. Ergo-Hart Västriku, toim. Mall Hiimäe. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 219–238.

- Laak, Marin 2006b. Kirjandusajaloo mittelineaarsed mudelid: teksti ja konteksti probleeme digitaalses keskkonnas. *Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis* 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laan, Triin 2012. Omakultuur, selle õpetamise võimalused ja vahendid põhikoolis. *Magistritöö*. Tartu: Tartu Ülikool. – http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=D1752&sari=D (11.03.2014).
- Laanekask, Heli 2004. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. *Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 14. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laanes, Eneken, Linda Kaljundi 2013. Eesti ajalooromaani poeetika ja poliitika. *Sissejuhatus*. – *Keel ja Kirjandus* 8–9, 561–578.
- Lassila, Pertti 2010. „Stiiknafuuliala”, sanoisi Teuvo Pakkala tästä tutkimuksesta. – *Helsingin Sanomat* 30.05., n:o 146 (39999), C2.
- Lepajõe, Marju 2011. Tartu luuleelust XVII sajandil. – *Roomlaste taltsutamine*. Eesti mõttelugu 102. Tartu: Ilmamaa, 250–263.
- Lindström, Liina 2009. Ülevaade eesti murrete korpusest. – <http://www.murre.ut.ee/assets/EMK.PDF> (14.02.2014).
- Lotman, Juri 1999a. Kleio teelahkmed. *Tlk Kajar Pruul*. – *Semiosfäärist*. Avatud Eesti Raamat. Koost. Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, 367–382.
- Lotman, Juri 1999b. Kultuuri dünaamikast. *Tlk Kajar Pruul*. – *Semiosfäärist*. Avatud Eesti Raamat. Koost. Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, 139–164.
- Lotman, Juri 1999c. Semiosfäärist. *Tlk Kajar Pruul*. – *Semiosfäärist*. Avatud Eesti Raamat. Koost. Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, 7–35.
- Lotman, Juri 2001. Kultuur ja plahvatus. *Ajalugu*. *Sotsiaalteadused*. *Tlk Piret Lotman*. Tallinn: Varrak.
- Lukas, Liina 2008. Balti kirjakultuuri mitmekeelsest loomust. – *Rahvuskultuur ja tema teised*. *Collegium litterarum* 22. *Toim. Rein Undusk*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 23–33.
- Lõhmus, Aivo 1974. Veidikene geomeetriast. – *Looming*, 12, 2099–2101.
- Lõunaeesti kiil... = Lõunaeesti kiil ja kultuurilugu. Gümnaasiumi ainõkava aoluulidse Võromaa kuulõ jaoss. – http://www.wi.ee/img/picture/ainekava/4_gumn_vk.doc (01.03.2014).
- Maiste, Valle-Sten 2013. Ajaloolased ei pea rahvuslikku identiteeti looma [intervjuu Anti Selartiga]. – *Sirp* 11.01., nr 2 (3424), 3–5.
- Mandri, Maria 2013. Murdekasutus A. H. Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus” I osa tegelaskõnes. *Bakalaureusetöö*. Tartu: Tartu Ülikool. – http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/30475/2013_Mandri_BA.pdf?sequence=1 (11.03.2014).
- Merilai, Arne 2000. Jaigist ja meetrikast. – *Võro kiränduse lumine*. *Toim. Kauksi Ülle, Nele Reimann*. Võro Instituudi toimõtiseq 7. Võru: Võro Instituut, 158–173.
- Merilai, Arne 2011. Võrukeelse kirjanduse õpetamisest koolis. – *Vokimeister*. *Kriitilisi konstruktsioone 1990–2011*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 369–379.
- Moisan, Clément 1993. David Perkins, Is Literary History Possible? – *Poetics Today*, vol. 14, 1, 228–230.
- Mulgimaa kultuuriprogramm... 2013 = Mulgimaa kultuuriprogramm 2014–2017. Tallinn: Kultuuriministeerium. – http://www.kul.ee/webeditor/files/rahvakultuur/mulgiprogramm/KuM_Mulgimaa_kultuuriprogramm_2014-2017.pdf (15.02.14).

- Mägi, Arvo 1957a. Kirjanduslik Tartu. – Meie maa. Eesti sõnas ja pildis III. Kesk-Eesti. Toim. Bernard Kangro, Valev Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 181–183.
- Mägi, Arvo 1957b. Viljandimaa ja mulgid kirjanduses. – Meie maa. Eesti sõnas ja pildis III. Kesk-Eesti. Toim. Bernard Kangro, Valev Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 28–29.
- Mürk, Merlin 2013. Võru kirjanduse õpetamise võimalusi Vana Võrumaa gümnaasiumides kirjanduskursuse „Uuem kirjandus” näitel. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. – http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/31433/Murk_Merlin_2013.pdf?sequence=1 (11.03.2014).
- Nagelmaa, Helena 2012. Tartu kujund baltisaksa luules. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool. (Käsikiri Tartu Ülikooli kultuuriteaduste ja kunstide instituudis).
- Paatsi, Vello, Uno Ojala 2013. Tartukeelne kirjasõna ja selle hääbumine 19. sajandi algusest Eesti Vabariigi loomiseni. – Kohalik kirjandus: lõunaeesti vaateid. Kotusõkirändus: lõunõeesti kaehuisi. Konverents Tartu Ülikoolis. Konvõrents Tartu Ülikoolin 15.–16.11.2013 [teesid]. Koost. Mart Velsker, Kadri Tüür. Tartu: Tartu Ülikool. 19–20.
- Pae, Taavi 2008. Miks Ugala on Viljandis? – Keel ja Kirjandus 11, 879–884.
- Pajusalu jt 2009 = Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. 2., täiendatud trükk. Toim. Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Perkins, David 1992. Is Literary History Possible? Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Pilv, Aare 2013. Võru keelest võörkeelena ja Kauksi Ülle tõlkimisest eesti keelde. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XI–XII. 2011–2012. Toim. Mari Mets, Karl Pajusalu. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 138–148.
- Pohjois-Suomen... 2010 = Pohjois-Suomen kirjallisuushistoria. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1261. Toim. Sinikka Carlsson, Liisi Huhtala, Sanna Karkulehto, Ilmari Leppihalme, Jaana Märsynaho. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Priidel, Endel 1966. Kirjanduslik Mulgimaa. Teejuht. Tallinn: Eesti Raamat.
- Projektist... = Projektist „Tartu ilukirjanduses”. – Tartu ilukirjanduses. – <http://teele.luts.ee/> (28.02.2014).
- Põldmäe, Rudolf 1980. Kirjanduslik Tartu. – Kodulinn Tartu. Artiklite kogumik. Toim. Jüri Linnus. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 133–144.
- Pärdi, Heiki 2000. Mulgi müüt ja mulgi identiteet. – Ettekandeid I mulgi konverentsilt Tõrvas 23.10.99. Mulgi Kultuuri Instituudi toimetised 1. Toim. Kalle Gaston. Viljandi: Mulgi Kultuuri Instituut, 15–34.
- Pärl-Lõhmus jt 1995 = Pärl-Lõhmus, Maarja, Kauksi Ülle, Andres Heinapuu, Sven Kivisildnik, Ethnofuturism: mode of thinking and a possibility for future. Transl. Sven-Erik Soosaar. – Waterfowl Way. A Selection of Articles and Fiction from the Conference of Ethnofuturism of the Young Authors of the Finno-Ugric Peoples Held in Tartu from May 5 to 9, 1994. Водптицная дорога. Сборник статей и литературных произведений молодых авторов – участников конференции по этнофутуризму Тарту, 5–9 мая 1994. г. Ed. Kauksi Ülle. Tartu: Eesti Kostabi-Selts, 11–15.
- Raag, Raimo 2008. Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.

- Riiklik programm... = Riiklik programm Lõunaeeesti keel ja kultuur 2005–2009. Kultuuriministeerium. – <http://www.kul.ee/index.php?path=0x879> (02.02.2014).
- Riikonen, H. K. 2010. Pohjaa kirjallisuushistorialle. – *Tieteessä tapahtuu*, 8, 60–61. – <http://ojs.tsv.fi/index.php/tt/article/view/3809/3598> (19.02.14).
- Rojola, Lea 1998. Uus minevik. Kirjanduse ajalugu uute väljakutsete ees. Tlk Kristina Pai. – *Traditsioon & pluralism. Kirjanduskonverentside materjale. Ettekandeid, artikleid, esseid ja eksperimendikirjeldusi eesti ja soome uuemast kirjandusteadusest*. Toim. Marin Laak. Tallinn: Tuum, 256–268.
- Ross, Kristiina 2005. Miks ja millal kaotati esimene lõunaeeesti kirjakeel? – *Vikerkaar* 7–8, 130–139.
- Russo, John Paul 2005. Historical theory and criticism. – *The Johns Hopkins Guide to Literary Theory & Criticism. Second Edition*. Eds. Michael Groden, Martin Kreiswirth, Imre Szeman. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 494–498.
- Rätsep, Huno 2002. Eesti keele tekkimise lugu. – *Sõnaloo raamat*. Tartu: Ilmamaa, 9–26.
- Saar, Evar. Võru keel. – <http://www.wi.ee/index.php/voru-keel> (18.02.14).
- Saariluoma, Liisa 1997. Kirjanduslugu eile ja täna. Tlk Katrin Raid. – *Akadeemia* 9, 1885–1914.
- Salkeld, Duncan 2008. New historicism. – *The Cambridge History of Literary Criticism. Vol. 9. Twentieth-Century Historical, Philosophical and Psychological Perspectives*. Eds. Christa Knellwolf, Christopher Norris. Cambridge: Cambridge University Press, 59–70.
- Sallamaa, Kari 2009. Läänemeresoome etniliste vähemuste mitmekeelne kirjandus. – *Kirändus/kiil veidembüsen. Kirjandus/keel vähemuses. Minority literature/language. Võro Instituudi toimõndusõq 23*. Toim. Jüvä Sullõv. Võru: Võro Instituut, 11–20.
- Sang, Joel 2007. Ääremaade ärkamine. – *Keel ja Kirjandus* 3, 238–240.
- Saro, Anneli 2005. Postkolonialistlik vaade setodele, naistele ja „Taarkale”. – *Teater. Muusika. Kino* 11, 69–79.
- Seto... 1923 [tiitliil 1922] = *Seto lugõmik. I osa. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused VI*. Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts.
- Setomaa kultuuriprogramm... 2013 = *Setomaa kultuuriprogramm 2014–2018*. Tallinn: Kultuuriministeerium. – http://www.kul.ee/webeditor/files/rahvakultuur/KuM_Setomaa_kultuuriprogramm_2014_2018.pdf (15.02.14).
- Sommer, Lauri 2002. Otsõ oroq otsõ mäeq – lõunakandi kirjanduse meelsusest. – *Sirp* 27.09., nr 36 (2933), 15.
- Sommer, Lauri 2012. *Räestu raamat*. Tallinn: Menu.
- Suits, Gustav 1929. Balti kirjandusajaloo katse. – *Eesti Kirjandus* 5, 193–209.
- Suits, Gustav 1953. *Eesti kirjanduslugu. I köide. Algusest kuni ärkamisaja lõpuni*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Sutrop, Urmas 2011. Liivlaste Metsepole maakonna ulatusest põhja suunas muistse iseseisvuse ajal. – *Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur*. Toim. Renäte Blumberga, Tapio Mäkeläinen, Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 105–116.
- Särg, Taive 2009. Lõuna-Eesti identiteedist ja selle seostest muusikaga. *Võrokene Setomaal, mulk Võromaal*. – *Paar sammukest XXV. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2008*. Toim. Janika Kronberg, Eve Annuk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 79–118.
- Talvet, Jüri 2010. Kirjanduse ajaloo mõte. – *Keel ja Kirjandus* 2, 127–132.

- Tamm, Marek 2003. Hayden White ja „keeleline pööre” ajaloo filosoofias. – *Tuna* 1, 128–133.
- Tamm, Marek 2009. *Inventing Livonia: Religious and Geographical Representations of the Eastern Baltic Region in Early Thirteenth Century*. Liivimaa leiutamine: Ida-Baltikumi religioosne ja geograafiline kujutamine 13. sajandi esimesel poolel. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Tamm, Marek 2012. Monumentaalne ajalugu. Esseid Eesti ajalookultuurist. *Loomingu Raamatukogu* 28–30. Tallinn: SA Kultuurileht.
- Till'okõnõ... 1994 = Till'okõnõ tiijuhtj võro kiräkeele manoq. Raamadukõnõ kyigilõ, kiä tahtva võro keelen lugõma ja kirotama oppi. *Navi – Võru – Tartu: Võrovaimu Selc.*
- Tintso, Margit 2013. Kuidas seletada võru vaimu? Lõuna-eesti kirjanduse vaimust uuemates proosateostes. – *Uurimusi kirjandusest ja kultuurist*. Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 15. Koost. Piret Viires, toim. Anneli Kõvamees. Tallinn: Tallinna Ülikool, 126–148.
- Tonts, Ülo 2002. Lõuna-eesti kirjandus ja eesti kirjanduse uurimine. – *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat I. 2000–2001*. Toim. Triin Iva. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 30–34.
- Tool, Andrus 2009. Wilhelm Dilthey. – 20. sajandi mõttevoolud. *Heuremata*. Toim. Epp Annus. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 385–405.
- Torop, Peeter 1999. Semiootika piiril. – *Juri Lotman, Semiosfäärist*. Avatud Eesti Raamat. Koost. Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, 387–404.
- Torop, Peeter 2013. Autokommunikatsioon ja identiteet. – *Vikerkaar* 1–2, 123–133.
- Tuglas, Friedebert 1914. *Juhan Liiv*. Monografia. Eesti kirjanikkude seltsi „Noor-Eesti” toimetis 25. Tartu: Noor-Eesti (viidatud Tuglase „Kogutud teoste” 12. köites (2013) avaldatud faksiimiletrüki järgi).
- Tuglas, Friedebert 1936. Lühike eesti kirjanduslugu. *Teine, täiendatud trükk*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Tuglas, Friedebert 1973. Vastused lugejate küsimustele. – *Rahutu rada*. Elu- ja kirjandusloolist. Tallinn: Eesti Raamat, 129–153.
- Tuglas, Friedebert 2001. *Võhiku mõtteid II*. – *Kogutud teosed* 9. *Kriitika V*. *Kriitika VI*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 350–354.
- Tõnjanov 1993 = Тынянов, Юрий 1993. О литературной эволюции. – *Литературный факт*. Классика литературной науки. Сост. О. И. Новикова. Москва: Высшая школа, 137–148.
- Tõnjanov, Juri 2006. Kirjandusfakt. *Tlk Kajar Pruul*. – *Vikerkaar* 9, 60–77.
- Tõnjanov, Juri, Roman Jakobson 2012. Kirjanduse ja keele uurimise probleemid. *Tlk Märt Väljataga*. – *Vikerkaar* 3, 52–53.
- Tüür, Kadri, Timo Maran 2005. Eesti looduskirjanduse lugu. – *Eesti looduskultuur*. Toim. Timo Maran, Kadri Tüür. Tartu: Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika keskus, Eesti Kirjandusmuuseum, 237–270.
- Undusk, Jaan 2013. Tuglase sümbolistlik manifest. – *Friedebert Tuglas, Kogutud teosed* 12. *Juhan Liiv*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 472–479.
- Vaimse... = Vaimse kultuuripärandi kaitse konventsiooni nimekirjad. UNESCO Eesti Rahvuslik Komisjon. – <http://www.unesco.ee/kiireloomulist-kaitset-vajava-kultuuriparandi-nimekiri/> (15.02.2014).

- Valk, Aune 2000. Võrokeste identiteedist. – A kiilt rahvas kynõlõs... Võrokeste keelest, kommetest, identiteedist. Võro Instituudi toimõtiseq 8. Toim. Kadri Koreinik, Jan Rahman. Võru: Võro Instituut, 39–55.
- Valk, Aune 2003. Identiteet. – Isiksusepsühholoogia. Toim. Jüri Allik, Anu Realo, Kenn Konstabel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 225–250.
- Valper, Valdo 2005. Viimase aastakümne lõunaesti kirjandus. Üldist ja problemaatilist võru kirjanduse näitel. – Teater. Muusika. Kino 11, 25–33.
- Valper, Valdo 2006. Mitmõkeeline võro kirändüs. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat V. 2005. Toim. Mari Mets. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 106–117.
- Valper, Valdo 2007. Sissevaateid võru kirjandusse. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool. (Käsikiri Tartu Ülikooli kultuuriteaduste ja kunstide instituudis).
- Vana Võrumaa... 2013 = Vana Võrumaa kultuuriprogramm 2014–2017. Tallinn: Kultuuriministeerium. – http://www.kul.ee/webeditor/files/rahvakultuur/võruprogramm/KuM_Vana_Vorumaa_kultuuriprogramm_2014-2017.pdf (15.02.14).
- Velsker, Mart 1998. Eesti kirjandus: taustad ja lugu. – Traditsioon & pluralism. Kirjanduskonverentside materjale. Ettekandeid, artikleid, esseid ja eksperimendikirjeldusi eesti ja soome uemast kirjandusteadusest. Toim. Marin Laak. Tallinn: Tuum, 207–215.
- Velsker, Mart 2005. Võru kirjanduse piiritlemine. – Piirikultuuriq ja -keeleg. Piirikultuurid ja keeled. Võro Instituudi toimõndusõq 17. Toim. Karl Pajusalu, Jan Rahman. Võru: Võro Instituut, 19–25.
- Velsker, Mart 2006a. Milline on kirjanduse osakaal võru kultuuriloos? – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat V. 2005. Toim. Mari Mets. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 71–77.
- Velsker, Mart 2006b. „Taarka” – kas kultuurilugu või tekstihaigus? – Vikerkaar 1–2, 203–208.
- Velsker, Mart 2008a. Eesti ja lõunaesti luulelo seostest. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat VII. 2007. Toim. Triin Iva, Mari Mets. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 174–184.
- Velsker, Mart 2008b. *Haukamaa laulu*’ ja võru kirjanduslugu. – Ain Kaalep 80. Konverentsikogumik. Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat XXXII (2006). Toim. Katrin Raid, Ene-Reet Soovik. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 6–12.
- Velsker, Mart 2010a. Karlova kirjanduse põhijooned. – Keel ja Kirjandus 1, 1–16.
- Velsker, Mart 2010b. Võru kirjanduse kujunemislugu. (Käsikiri Võro Instituudi ja töö autori valduses).
- Velsker, Mart 2012. Palanumäe lugu ja keele lugu. – Keel ja Kirjandus 4, 261–269.
- Velsker, Mart 2013. Kolm vaadet lõunaesti kirjandusele. – Looming 11, 1542–1554.
- Velsker, Mart 2014. Lõunaesti kirjanduslugu kahe lugemiku sees ja vahel. Keel ja Kirjandus 5, 329–347 (ilmumas).
- Viik, Tõnu 2009. Michel Foucault. – 20. sajandi mõttevoolud. Heuremata. Toim. Epp Annus. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 755–775.
- Võro kiil... = Võro kiil ja kirändüs (III koolijago). – http://www.wi.ee/img/picture/ainekava/3_vorokjak_vk.doc (01.03.2014).
- Võro kiil... 2000 = Võro kiil ja kultuuf. Ainõkava aoluulidsõ Võromaa põhikuulõ jaos. Võru keel ja kultuur. Ainekava ajaloolise Võrumaa põhikoolidele. Võru: Võro Instituut.

- Võrokiilne... 1996 [tiitlil 1995] = Võrokiilne lugõmik. Lugõmise-raamat koolilatsilõ ja suurilõ, kost vði lukõq rahvaluulõst, kunsõkirandüsest, ao- ja luuduluust. II parandõt ja tävendet trükk. Toim. Marju Kõivupuu, Jüvä Sullõv. Võru: Võro Instituut.
- Võro kirandüse... = Võro kirandüse kodoleht. – <http://www.wi.ee/voro/> (27.02.2014).
- Võrokõstõ... 1993 = Võrokõstõ lugõmiseraamat. Võrokiilne lugõmise-raamat koolilatsilõ ja suurilõ, kost vði lukõ rahvaluulõst, kirandüsest, ao- ja loodusluust. Tallinn: Koolibri.
- Võromaa... 2004 = Võromaa kodolugu. Koolilatsilõ ja suurilõ luudusõst, aoluust ja teedäq inemiisist. Koost. Nele Reimann. Võro: Võro Instituut.
- Väljataga, Märt 2005. Miks uurida kirjandust? – Vikerkaar 6, 58–68.
- Väljataga, Märt 2010. Jutustamistüübid, jutumailmad ja kirjanduslugu. – Jutustamise teooriad ja praktikad. Toim. Marina Grišakova, Katrin Kangur. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 31–51.
- Väljataga, Märt 2013. Dialoog ja demarkatsioonijoon ajalooteaduse ja kirjandusteaduse vahel. – Keel ja Kirjandus 8–9, 680–697.
- Wellek, René, Austin Warren 2010. Kirjandusteooria. Avatud Eesti Raamat. Tlk Urmas Tõnisson, Ene-Reet Soovik, Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa.
- White, Hayden 2003. Kirjandusteooria ning ajalookirjutus. Tlk Erkki Sivonen. – Tuna 1, 111–127.
- Õispuu, Jaan 2006. Runoista romaaneihin: karjalaisuutta ja karjalankielistä kirjallisuutta Karjalassa. Tallinn: J. Õispuu.

ARTIKLID

SUMMARY

The body of the doctoral dissertation “Possibilities of Writing a South Estonian Literary History” comprises seven articles preceded by a comprehensive introductory article that consists of five parts. The first part elaborates on the topic of the dissertation, its aims and structure, and indicates the problems arising in formulating the topic. There is a minor yet significant difference in Estonian orthography between the capitalised and non-capitalised versions of ‘South Estonian’: ‘Lõuna-Eesti’ and ‘lõunaesti’. In the former case the emphasis is on the connection with language and culture, while place appears to be secondary; in the latter case place appears as the primary characteristic with other features subordinated to it. In addition, earlier discussions of South Estonian literature have attributed varying scopes to the meaning of the term, which allows for still additional options. On a closer observation of these, preliminary possibilities emerge on the basis of which it will be possible to speak of the history of South Estonian literature.

On the one hand, the dissertation aims to study what kind of discussions of the history of South Estonian literature already exist and how they have been written. On the other hand, the aim is to observe and evaluate which possibilities of writing South Estonian literary history would prove to be the most fruitful ones. There is no comprehensive earlier study on the topic, although principles of writing literary histories have received extensive coverage. However, South Estonian literature *per se* has not been studied extensively, although some discussions exist and attempts have been made to compile a historical survey of the topic within this framework. The thesis provides an introduction to the main publications and trends in these fields of literary scholarship.

The second part of the introductory article offers a survey of historical and literary-historical thought as well as ways of writing literary histories. Literary histories became important genres in attributing meaning to literature in the 19th century. At the time, the principles governing writing them were influenced by ideas stemming from Romanticism that would soon receive important additions from the positivist line of thought in the humanities. The ideology of Romanticism favoured the emergence of nation-centred narrative literary histories. In addition to nation-centredness and narrativity, the literary histories of the period generally tend to focus on the authors and are tinted by the general understanding that the key to truth lies in unveiling history. This understanding was strengthened together with positivist ideas that, among other things, were characterised by a desire to explain historical processes through an external context.

A greater change in studying literature took place during the first half of the 20th century, particularly in connection with the emergence of early structuralism and New Criticism: a diachronic mode of thinking had to give way to a synchronic one and the problematics of literary histories ceased to be

considered as important as they used to. It is not quite correct to claim that the antihistoricism of the new trends ignored literary histories; the earlier principles certainly would inspire principled criticism. If 19th-century literary histories would consider contextualisation of literature against an external background, now immanent modes of explanation proceeding directly from literature itself were required. This was eloquently expressed in, e.g., *Theory of Literature* by René Wellek and Austin Warren (1948).

A new, more extensive change both in the discipline of history as well as in literary scholarship came around in the 1960s-1970s. It is usually regarded in connection with poststructuralism, although also other tendencies appear beside the latter. If a generalisation is to be made with the topic of the dissertation in view, three features can be distinguished: firstly, a major part of those interpreting history will emphasize that history is mediated by language, and that power relationships are at work in language; secondly, there is an emphasis on the importance of the reader; thirdly, the proportional significance of arbitrary factors in historical processes is observed more carefully, which, for instance, can also be noticed in the works of Juri Lotman, the promoter of semiotics and structuralism. Two of the period's most important scholars, Michel Foucault and Hayden White, on whose work the views of later scholars are often mapped, address linguistic mediation from different vantage points. The ensuing postmodern period offers more modes of writing literary histories in which coherent narratives are deliberately undermined. Another characteristic tendency is the rise of cultural studies and the related emergence of New Historicism; also the fact that minority groups and their literary histories start getting attention. One of the scholars discussing, but also criticising, the literary historical thought in the recent decades is David Perkins whose book *Is Literary History Possible?* serves as one of the starting points for the ensuing discussion.

In Estonia, positivist thinking emerges in the late 19th century and is related to the ideology of 'nation building'. During the 20th century the positivist type of narrative literary history would remain predominant for a long time; there are traces of influences from contemporary Western literary scholarship, but these remain limited in scope. What is more evident is the influence of the Soviet regime that, starting from the 1940s, introduces an artificially politicised point of view to literary histories, but as direct pressure diminished, the earlier classic points of view essentially returned. Greater changes came along in the 1990s and the 2000s. Some younger historians (Marek Tamm, Linda Kaljundi, et al.) appear who start to introduce cutting-edge modes of thinking and initiate debates on history writing. In the debates, criticism of the nation-centred attitude that had hitherto been predominant becomes stronger. There is no time for the changes in the mindset to become explicitly evident in new works written by collectives of authors, such as *Estonian Literary History* from 2001, but alternatives are offered by individual scholars who start rewriting literary history from more specific points of view. The work that has triggered most

discussions is the article series entitled “Leaps towards Modernism” (1993-1997) by Tiit Hennoste.

The third part of the introductory article focuses on delineating the concepts ‘South Estonia’, ‘South-Estonian’ and ‘South-Estonian literature’; also, a more general historical and theoretical background to the discussions outlined. The distinction of South Estonia when compared with other regions has been particularly influenced by administrative division, linguistic situation, the salient characteristics and identity of local cultures. One of the most significant historical power shifts and administrative divisions from the point of view of the distinction of South Estonia is the formation of the provinces of Estonia and Livonia in the 17th century, the latter of which embraced the territories of Northern Latvia and Southern Estonia. Later these boundaries have been redrawn with the most important of these changes concerning Setumaa – a territory that for a long time used to belong to Russia and was then incorporated in the Republic of Estonia. However, the situation changed again during Soviet occupation when a part of Setumaa was transferred to Russia: this is the border that, with only minor changes, is valid up to this day.

Language history knows of the existence of two tribal languages: South Estonian and North Estonian that became the foundation for the later Estonian dialects. In addition, also other languages have been used on the territory of South Estonia; from among these, Low German, German and Latin have held dominating positions in earlier history. Usually, the Mulgi, Tartu and Võru dialects have been distinguished in South Estonia as derivations of the ancient tribal language; at times, the Setu dialect has been viewed separately from the Võru dialect. In earlier printed literature two separate literary languages evolved – the North Estonian (or Tallinn) language and the South Estonian (or Tartu) language. The number of the people using the South Estonian literary language was smaller and by the early 20th century the language had disappeared. At the same time, the use of local dialects in literature and spoken language survived, although the dialects had started to dwindle, particularly in the Tartumaa and Mulgimaa regions as concerns South Estonia. Appreciation of dialects became topical in the second half of the 20th century: in the late 1980s the Võru movement emerged and advocating the Võru language started. Discussions arose about whether the term ‘dialect’ or ‘language’ should be used to denote these South Estonian language standards. Other than in descriptions of language history, this dissertation prefers using the word ‘language’ (e.g., South Estonian language, Võru language, etc.). Studies have been carried out concerning South Estonian identity, also in connection with linguistic identity. If, from the perspective of historical folk culture, particularly Mulgimaa and Setumaa regions have been separate, the contemporary perspective makes it possible to claim that local identity is strong in Võrumaa and Setumaa, while being weaker in Mulgimaa and Tartumaa.

South Estonian literature has rarely been treated as a separate field in earlier literary scholarship which has mostly found expression in singling out an earlier

tradition in the South Estonian literary language, as well as also occasionally noticing the particular features of literature in dialect. In addition, at times statements have been made in literary criticism that emphasize the quality of being South Estonian and its particular expression in literature.

In recent times studying South Estonian literature has become independent and occurs against the backdrop of several modes of thought originating in the rest of the world. Among such backdrops there is for instance the theory of literary dialect, work carried out in studying minority discourses, postcolonial theory, place studies, trends evolving from ecocriticism, and also histories of minority or local literatures. As regards South Estonian topics one of the closest analogues is the literary history of Northern Finland – *Pohjois-Suomen kirjallisuushistoria* (2010). The interpretative turn that took place at the end of the 20th century has had important predecessors (Ain Kaalep et al.); the turn was initiated by Kauksi Ülle, an author and critic of Võru origin who has made a significant contribution to outlining the concept of South Estonian literature. Her use of the term emphasises the autonomy of Võru literature, yet ties the latter with the concept of South Estonian literature. Kauksi Ülle considers language to be the primary salient characteristic of Võru literature, yet deems it necessary to take into account also other circumstances. Thus it becomes entirely possible that the language of Võru literature need not necessarily be the Võru language. Another author who has had a significant influence on the formulation of the term has been Hasso Krull who has proceeded from Gilles Deleuze and Felix Guattari's concept of minor literature and has been discussing the ambivalence in the relationships of Estonian and Võru literatures. All in all, four characteristics can be singled out in the definitions of South Estonian literatures that have their origin in the past decades: firstly – irrespective of the observer, language is considered to be the main characteristic; secondly – a language-centred understanding is often related to other characteristics, among which place is the most important one in its turn; in addition to the Võrumaa region it is the town of Tartu that stands out in this respect; thirdly – often the focus is on a more closely delimited literary cluster within South Estonian literature (e.g. early literature in the Tartu dialect, Võru literature); fourthly – South Estonian and Estonian literatures are seen as a systems that simultaneously both belong together as well as remain separate.

The fourth part of the dissertation's introductory essay elaborates on the seven articles constituting the body of the thesis and complements these, the fifth part consists of a Conclusion. The articles included in the body of the dissertation can be divided into four groups: the first (1) and the second (2) articles provide a survey of the discussions of South Estonian literature in the 20th century; the third (3) and the fourth (4) observe how authors embed material on cultural and language history in literary text; the fifth (5) and the sixth (6) articles discuss how South Estonian literary history could be told with the help of another narrative; the seventh (7) proposes a model of place-centred

literary history based on the example of the literature of a particular neighbourhood in the town of Tartu.

Article 1 „The History of South Estonian Literature within and between Two Readers” provides a survey of treatments of South Estonian literature with a literary-historical slant starting from the 1920s up to the mid-1990s. There are no comparable works stemming from earlier than the 1920s, when articles were written on single authors and the first histories of Estonian literature contained passages dedicated to literature in Tartu dialect. In addition to articles and book-length studies, Article 1 also observes readers as text collections that support establishing a literary canon required to compose a literary history. There are but two such works, a two-volume Setu reader: *The Setu Reader (Seto lugõmik, 1923)* and *Home Lights (Kodotulõ’, 1925)*, and a reader in the Võru language *Reader of the Võro People (Võrokõstõ lugõmiseraamat, 1993)* whose second, revised edition was published under the title *Reader in the Võro Language (Võrokiilne lugõmik, 1996)*. In the period between the publication of these books twelve texts published in the years 1936-1980 could be detected that offer surveys from narrower, more specific angles, while none of these presents a comprehensive picture of everything that could be included under the label of South Estonian literature.

The Setu Readers were published at a time when the Setu region had recently been incorporated into the Republic of Estonia and there was a wish to integrate the Setu people into the Estonian society. At the same time it was felt that their language and culture were different to such a degree that they should be offered literature in their local language. By that time, the Setu people had acquired an image presenting them as the cultural Other; in print, they were being referred to as the “prodigal sons” of the Estonian people. The readers were compiled by Paulopriit Voolaine who was forced to write some of the texts on his own for little literature had been published in the Setu language – less than in the Tartu, Võru or Mulgi languages. The activities of Voolaine can be interpreted as a simultaneous wish to “complete” Setu literature and to establish a high literature in this framework.

The texts that were written on South Estonian literature during the following decades are dominated by points of view emanating from regional history and tourism; some of the works are small booklets meant for travellers. In case of such an emphasis, a place-centred approach is only to be expected and it is through this that the images of Tartu as a literary city and Mulgimaa as a region with a peculiar culture that has given Estonia many writers were outlined. When Võrumaa is being discussed, it is rather the linguistic peculiarity that gets noticed. August Annist’s article on the literature of Mulgimaa and Viktor Kõressaar’s article that is divided between a survey of the history of poetry in the South Estonian language and the poetry by Artur Adson, a poet writing in the Võru language stand out in this respect. Both Annist as well as Kõressaar have conceptual ambitions that make them a fitting point of departure for later studies into South Estonian literature.

In the early 1990s, when the announcements of an independent Võru culture became more frequent, also literature was subject to such discussions, but more principled changes started from readers in the Võru language that were compiled by several authors with mostly Kauksi Ülle being responsible for the literary part. Later, the texts collected into these readers will serve as the foundation of the highlights in the Võru literary history. The second edition of the reader was primarily prompted by the rapidity of the changes taking place in language ideology at the time. The second edition lays more emphasis on the independence of the Võru language and *Võrokiilne lugõmik* is the first major attempt to employ Võru literary language the principles of which were developed in the first half of the 1990s.

Article 2, entitled “Three Takes on South Estonian Literature” completes the survey provided in Article 1 with a discussion of the views of Ain Kaalep, Hando Runnel and Kauksi Ülle. These are the authors whose influence on the modes of speaking of South Estonian literature has been the strongest during the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century. Neither Kaalep nor Runnel has written a literary-historical survey of South Estonian literature, but both have repeatedly been expressing their views on the topic, supported publishing literature in the local language and, in addition to their other works, have also written poetry in the Võru language. Among today’s older generation of literary ideologists Kaalep and Runnel represent two different outlooks that still support local literature. Kaalep’s views are based on an understanding of multiculturalism as an enriching value and this is an attitude that also serves as a starting point for the literary ideology of Kauksi Ülle and others. Runnel, to the contrary, emphasises the unitary and national character of Estonian literature, yet this is accompanied by the ideal of literature being in one’s mother tongue, the most authentic expression of which for him is the use of dialect. Kaalep started with promoting the survival of South Estonian literature in the 1960s when requirements to follow proper Estonian literary language and eradicate dialect both at school and at home were rampant. These requirements made Kaalep participate in a polemic in which he supported views according to which school learning should rather support knowing dialects and dialectal literature. Runnel’s engagement with South Estonian topics started in the 1980s when he began to study the poetry of Hendrik Adamson, the best-known poet in the Mulgi language. In the 1990s Runnel started off as a publisher who has also been producing publications connected with South Estonia.

Kauksi Ülle started her activities as a young author in the mid-1980s and soon became a key figure in the Võru movement. The year 1999 was proclaimed the year of Võru literature in Estonia on her initiative; in the framework of the events the internet homepage of Võru literature was prepared and the collection *Creating Võru literature (Võro kirändüse luumine, 2000)*. The volume contains Kauksi Ülle’s text “Võru literature – what is it?” (“Võro kirändüs – miä tuu um?”) that can be considered the first history of Võru

literature that attempts a simultaneous recognition of Võru literature as an independent literature as well as a core part of South Estonian literature. The work of Kauksi Ülle describes periods in literary history, discusses the concept of Võru literature and lists authors who, in his opinion, should belong to the local canon. Due to its small scope this literary history is rather patchy and compressed in character, but this lends even more weight to its conceptual essence. After minor changes, the article “Võru literature – what is it?” was also added to the home page of Võru literature as the opening text. At the beginning of the 21st century Kauksi Ülle has moved to Setumaa, been active in the field of Setu literature and supported the local cultural identity with her literary work. The material presented in Articles 1 and 2 has been brought more up to date in the fourth part of the introductory article that tackles the more recent literary-historical surveys that followed Kauksi Ülle’s article. These have been written by Valdo Valper, Tiia Allas, Mart Velsker, as well as others, but what is still missing is a book-length literary history of South Estonian literature.

Article 7, “The Main Traits of Karlova Literature” is a text that represents an example of an attempt at modelling in the dissertation at hand. The typical studies, that are more widespread these days, particularly concentrate on Võru literature, while emphasising the local language and identity; Article 7, however stresses the meaning and significance of a small place. It is the literary history of the neighbourhood of Karlova in Tartu in which texts in Estonian, Russian as well as Võru languages meet within constrained geographical boundaries. The writing of “The Main Traits of Karlova Literature” confirmed that in case of a strong semantisation of space such a mode of narrating is possible, although it is by no means certain that it would give results in case of all neighbourhoods – Karlova is a district with a somewhat exceptional fate that was built on the grounds of Karlova Manor at the beginning of the 20th century and whose Art-Nouveau-inspired wooden architecture in the central part of today’s district has been preserved up to this day.

The literary history of Karlova can be started at a time when the district did not exist as yet – at the beginning of the 19th century Karlova Manor was owned by Faddey Bulgarin who played a significant, yet also paradoxical role in the Russian culture of the time. After that, the literature related to Karlova has to a great extent been in Estonian, and in it periods of different emphases can be distinguished in history that all play a role in the semantisation of the space today. During the first half of the 20th century, Karlova was for a while the home of the well-known Estonian writer Oskar Luts whose story „In the Back Yard” (1933) has become a standard text of the kind of realist Estonian urban fiction that romanticises poverty to a degree. A similar type of space representation can be found in the short fiction of Kauksi Ülle who also used to live in Karlova for some time. To the realist layer deriving from the period of classic Estonian fiction more intensely romanticised representations of Karlova were added in which the bohemian sense of life, a component also in the work of Luts, held an important place. At the same time it can be seen that the district

was starting to inspire increasingly more poets. At the end of the 20th century some authors of fiction (e.g., Madis Kõiv and Anti Saar) added a metaphysical element to the literature of Karlova.

In outlining the literary history of Karlova it became obvious that in addition to a strong semantics of space it is useful to link the story to a broader background in the interests of narrative coherence. The first context that appears logical is the cityscape of Tartu, particularly the district of Supilinn that is the other neighbourhood characterised by old wooden houses in Tartu at the moment. A comparison between Supilinn and Karlova introduces an additional axis into the discussions and helps to bring the meanings of the links between space and literature into more pronounced relief. Karlova is distinguished by being situated higher on the river bank, it is more romantic and urban, while Supilinn is immersed in the dampness from the river, and can boast a cozy village milieu, as well as the mentality of a poor working-class neighbourhood.

Article 3 “Songs of Haukamaa and Võru Literary History” once again addresses the texts of Ain Kaalep, but from another vantage point. Both Article 3 as well as Article 4 discuss the ways of telling interpretative stories contained in literary prose. Typically, such an activity is facilitated by fiction, particularly the genre of the historical novel. In case of Kaalep the collection *Songs of Haukamaa* (1999) played a similar role. During the beginning of the Soviet occupation in the 1940s and the 1950s literature written in the local languages was banned from print, it became possibly only starting from the 1960s and Kaalep was among the first ones who started to publish poetry in the Võru language. After his initiative, a more general wave of poetry in South Estonian languages would sweep over literature. For Kaalep, the language is something he has learned later in life, the connection with South Estonia has become important for him due to books and later life events, and writing poetry in the Võru language is programmatic for him to a degree. Namely, it can be noticed that in addition to trying out linguistic possibilities these works carry a programme for an eventual restoration of literature in South Estonian and the texts that can be switched into the restoring activity contain strongly meta-textual, interpretative and narrativising layers.

Three groups of texts can be distinguished in the programmatic part of Kaalep’s poetry. Firstly, the starting point for several poems is direct advocating of the language or else admiration of and praise for the language; secondly, some poems thematise the Võru cultural history; thirdly, *Songs of Haukamaa* contains translations that indirectly indicate that literature in South Estonian is a literary culture that can function independently and can be used to transfer the heritage of world literature. In case of the second of the three possibilities a direct link can be seen with narrating literary history and the narrative structure is stronger here. It is true, though, that Kaalep’s best-known poem in the Võru language that also employs historical material is exceptional in some ways – it is *Litany to Thunder* that rewrites the text of a pagan prayer recorded in South

Estonia in the 17th century. The well-known Estonian composer Veljo Tormis has set the rewriting to choral music.

Article 4, “The Story of Palanumäe and a Language” looks at the novel sequence *Go up to Hills* (1979-2010) by Mats Traat, while some comparisons are made with the author’s other texts connected with South Estonia. *Go up to Hills* is the most extensive example of fiction in South Estonian literature in which all in all more South Estonian language is being used than in any other work ever published. A classic possibility in fiction is the tradition that had evolved already before Traat that the local language would be used in the characters’ dialogues, while the narrator’s text would be rendered in literary Estonian. Here, Traat makes abundant use of the Tartu language in the dialogues, belonging as he does to the virtually last generation of people from Tartumaa for whom it would have been the first language in their childhood. *Go up the Hills* is a realist work that – despite its huge scope as the sequence consists of thirteen novels – is very place-focused. What is being told as the main narrative is the story of Palanumäe starting from the 19th century up to the 1940s. At the same time it becomes possible to develop several tales in a parallel and intermingling manner. In these, there a stress is laid on the continuity of South Estonian cultural history, but that Traat has also been writing – even more vividly – the story of the Tartu language that is the story of the decline and disappearance of a language. It cannot be claimed that the sequence as a whole depicts a decline, but the perspective certainly adds a particular flavour to Traat’s work.

Traat uses two main devices to tell the tale of the Tartu language: firstly – individualisation of the characters through their use of language that is also depicted in its historical transformation; secondly – direct thematisation of the language topic that in different periods becomes dependant on the changes of the situation. In character speech it is obvious that people from the country should predominantly use the local language, while literary Estonian is adopted in the city. Changing the language is particularly bound to occur when a character has received more education, yet there are exceptions as well – from among the children of Palanumäe it is the son with the best education who will speak the Tartu language when visiting home as an adult, and in this a deliberate attitude can be detected. In case of the 19th century there is no doubt that the Tartu language is the first and often the only means of expression for the people at Palanumäe, while this certainty becomes problematic and disappears during the 20th century. Traat repeatedly creates situations in character speech in which the character experiences difficulty in switching from one language to another. In thematising the language question, Traat shows in the earlier half of the sequence nationalist ideology’s principled fight against dialects, yet for the local educationalists this fight is artificially induced as contradictions arise even in their own speech. As concerns the beginning of the 20th century, Traat’s narrative covers a gradual transition to literary Estonian from the Tartu language, for instance ironising “the general progress” that in the

end results in Estonian-language Christian prayers being said instead of ones in the Tartu language. The transition was notable in South Estonia even in a more general way as church-related literature in the Tartu language would have been used longer than the remaining printed word.

Article 5 „What is the Role of Literature in the Võru Culture? ” weighs the opportunity of narrating the Võru literary history as a subsection of cultural history; to explain this solution two notable works representing Võru cultural history, the book *Regional History of Võrumaa (Võromaa kodolugu, 2004)* and the Regional History bibliography of Historical Võrumaa that has been published electronically are analysed. The article also provides a brief discussion of the proportions of regional and cultural history and reaches the conclusion that although an emphasis on the “major” cultural history certainly might diminish the local perspective in the works, the works studied essentially still remain expressions of cultural-historical thought.

On the basis of the discussion the article draws four conclusions that partly result from the specificity of the material, and partly might give food for thought in a broader scope. Firstly, literary history is insufficiently related to other topics; secondly, literature is introduced in an author-centred way, thirdly, there are texts of Võru literature, but there are no “great” texts that would be unifying for a collective identity (true, there are shorter unifying texts, in particular the common textual hoard familiar from popular songs); fourthly, although literature has not been integrated with other themes it is still obvious that the writer acts out varying cultural roles in Võru literature. Multiple roles have often been usual, yet it seems that this phenomenon is more widespread in Võru culture, particularly starting from the late 20th century, and thus one could surmise that a person who has opted for the role of a Võru writer, has also opted for being simultaneously active with the help of different means.

Finally, Article 5 observes the proportional role of authors in the full picture which can be calculated in case of the Regional History bibliography – while it is true that a major distortion arises in computing, and this is specifically due to the multiplicity of the roles. It appears that writers form another major group side by side with educationalists (teachers, etc.) who are considered to be important in the local culture. 18-19% of the people listed in the bibliography are in education, 13-20% are writers, there are also scientists, people active in the field of music, artists and members of the clergy who can be considered important groups, while the significance of other cultural roles remains minor.

Article VI “About the Connection of the History of Estonian and South-Estonian Poetry” also discusses the possibilities of treating literary history from a contextual vantage point, while connecting the histories of Estonian and South Estonian poetry. With certain reservations similar connections could be found within the remaining literary genres, which, however, is hindered by the fact that South Estonian fiction and drama contain but few texts. In case of a place-centred comparison the drawing of a boundary between the two literatures

would be more less definite. As regards poetry, the body of works in South Estonian and North Estonian is not equal in scope, yet comparable.

A noticeable feature about South Estonian poetry is the fact that it has been historically expressed in poetic outbursts: there have been periods when more texts were born, and these caught attention as well. Such bursts of activity are not as clear in earlier literature when texts would have been appearing more sporadically, but it is clearer in the literature of the 20th century in which four periods can be distinguished: the 1910s and the early 1920s; the second half of the 1940s and the early 1950s in exile; the 1960s and the early 1970s in Estonia; and the second half of the 1980s and the early 1990s. The periods more or less overlap with the times when there were avant-garde attempts at breakthrough in the history of Estonian literature. South-Estonian literature usually is not avant-garde, but the synchronicity can probably be seen as a more general need in culture to find “another language” for literature.

In different periods this connection between the two histories of poetry has been expressed differently to a degree. During the four periods mentioned, the first and the last ones can boast of more multidimensional ties between the South-Estonian and the avant-garde. This is evident in case of the 1910s and the 1920s when a major proportion of avant-garde authors actually were of South Estonian origin and language innovation with a South Estonian basis was being aimed at in Estonian literature – there are also examples of texts that have been written in a language recognisably related to South Estonian in whose case it still is impossible to say which particular dialect is being used. There is an array of markers, the strongest among which is the case ending of the inessive case, “s” in Estonian, “h” or “n” in South Estonian. The latter version was the preferred one in the innovation of the Estonian language and literature. The most vivid examples can be found in the early poetry by Henrik Visnapuu that was influenced by Futurism and in which undermining of the semantic structure of language and language games are developed further than ordinary in the literature at the time. The use of South Estonian traits in the avant-garde of the early 20th century has been discussed in more detail by Tiit Hennoste in the wake of publishing this article. The comparison introduced in Article 6 essentially offers an opportunity to write a comparative literary history. Such a literary history would offer new perspectives and make new discoveries possible, yet a comparative treatment of this kind need not necessarily support the linguistic-cultural identity that literary histories quite often strive for.

The fourth part of the introductory article contains summaries of the articles and discussions evolving from these that synthesise the results of the second and third parts and reach particular conclusions on the modes of narrating South Estonian literary history that would be the most expedient ones in the future. In case of all the preferences it has been found that it would be more constructive to write a narrative literary history, although this need not completely exclude attempts at creating encyclopaedic ones.

The list of modes of narrating is open; the co-influence of several factors puts six solutions into positions to be preferred:

- A literary history with a scholarly slant that would cover the region where South Estonian is spoken, would take the external context into account, would choose the language as the primary marker, yet also consider place as an important characteristic.
- A literary history of South Estonian literature that would proceed from roughly similar starting conditions as the “broad” history of South Estonian literature, but in which the principle of focusing on language would be more strictly implemented.
- A comparative history of South Estonian and Estonian literatures that would be strictly language-centred and scholarly. The discussion could in principle be a narrative one, but the analytic text type would be represented more.
- A history of Võru literature with language as the primary and place as the secondary marker. The narrative would follow cultural identity and would help to strengthen it.
- A history of Tartu-language literature starting from the 17th century up to the beginning of the 20th century that would employ the strict principle of language-centredness, while certainly taking into account external contexts.
- A history of Tartu literature that would be place-centred and in which works written in different languages would be observed in a comparative manner. Also some other options are available for possible place-centred narratives, for instance, the literary histories of Võrumaa and Mulgimaa.

The fifth part of the introductory article consists of a conclusion that presents the results of earlier work. The conclusion ends with the admission that the dissertation has highlighted the more likely and more classic solutions and working models – from here on it is possible to move on to the actual writing of a literary history.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Mart Velsker
Sünniaeg: 12. mai 1966
Kodakondsus: Eesti
Aadress: Tartu Ülikool, kultuuriteaduste ja kunstide instituut,
Ülikooli 16, 51014 Tartu, Eesti
Telefon: 737 5219
E-post: mart.velsker@ut.ee

Haridus:
1993–1998 Tartu Ülikool, doktoriõpe eesti kirjanduse erialal
1984–1993 Tartu Ülikool, filosoofiamagistri kraad eesti kirjanduse erialal
1981–1984 Tartu I Keskkool
1973–1981 Tartu III Keskkool

Teenistuskäik:
2008– Tartu Ülikool, eesti kirjanduse teadur
2006–2009
ja 2013– Tartu Ülikool, programmijuht
2004–2008 Tartu Ülikool, eesti kirjanduse lektor
2000–2004 Helsingi Ülikool, eesti keele ja kirjanduse lektor
1999–2000 Tartu Ülikool, filosoofiateaduskonna prodekaan
1994–2000 Tartu Ülikool, eesti kirjanduse lektor
1993–1994 Eesti Kirjanduse Selts, teaduslik sekretär

CURRICULUM VITAE

Name: Mart Velsker
Time of birth: 12.05.1966, Tartu
Citizenship: Estonian
Address: Institute for Cultural Research and Fine Arts, University of
Tartu, Ülikooli 16, 51014 Tartu, Estonia
Phone: +372 737 5219
E-mail: mart.velsker@ut.ee

Education:

1993–1998 University of Tartu, PhD studies in Estonian literature
1984–1993 University of Tartu, MA in Estonian literature
1981–1984 Tartu, Secondary School No. 1
1973–1981 Tartu, Secondary School No. 3

Professional experience:

2008– University of Tartu, research fellow of Estonian literature
2006–2009
and 2013 – University of Tartu, programme manager
2004–2008 University of Tartu, lecturer of Estonian literature
2000–2004 University of Helsinki, lecturer of Estonian literature and
culture
1999–2000 University of Tartu, Faculty of Philosophy, vice-dean
1994–2000 University of Tartu, lecturer of Estonian literature
1993–1994 Estonian Literary Society, office manager

**DISSERTATIONES LITTERARUM ET
CONTEMPLATIONIS COMPARATIVAE
UNIVERSITATIS TARTUENSIS**

1. **Indrek Tart.** Eestikeelne luuleraamat 1638–2000. Tartu, 2002.
2. **Anneli Saro.** Madis Kõivu näidendite teatritseptsioon. Tartu, 2004.
3. **Eve Annuk.** Biograafilise lähenemisviisi võimalusi nõukogude aja uurimise konteksti. Tartu, 2006.
4. **Piret Viires.** Postmodernism eesti kirjanduskultuuris. Tartu, 2006.
5. **Marin Laak.** Kirjandusajaloo mittelineaarsed mudelid: teksti ja konteksti probleeme digitaalses keskkonnas. Tartu, 2006.
6. **Leena Kurvet-Käosaar.** Embodied subjectivity in the diaries of Virginia Woolf, Aino Kallas and Anaïs Nin. Tartu, 2006.
7. **Jaak Tomberg.** Kirjanduse lepitav otstarve. Tartu, 2009.
8. **Katrin Puik.** Iroonia Heiti Talviku ja Betti Alveri luules. Tartu, 2009.
9. **Eneken Laanes.** Lepitamatud dialoogid: subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis. Tartu, 2009.
10. **Mirjam Hinrikus.** Dekadentlik modernsuskogemus A. H. Tammsaare ja nooreestlaste loomingus. Tartu, 2011.
11. **Kairit Kaur.** Dichtende Frauen in Est-, Liv- und Kurland, 1654–1800. Von den ersten Gelegenheitsgedichten bis zu den ersten Gedichtbänden. Tartu, 2013, 424 S.